

Een machtspartij met idealen

Een geschiedenis van het CDA, 1980-2010

Marcel ten Hooven

Het was een pijnlijk tafereel, die donderdagmiddag op de eerste september van 2005, toen Bert de Vries in de wandelgangen van de CDA-burelen aan het Binnenhof de ene na de andere deur voor zich gesloten zag. De oudgediende had even daarvoor *Overmoed en onbehagen. Het hervormingskabinet-Balkenende* gepresenteerd.¹ In dat boek toonde hij zich onverbloemd kritisch over de ‘neoconservatieve’ koers die het CDA zijns inziens onder de leiding van Jan Peter Balkenende was ingeslagen. Zijn kritiek gold niet alleen die koers zelf. De Vries betreurde ook dat Balkenende met die keuze een splijtzwam in zijn partij had gezaaid. Volgens hem hield Balkenende zich met zijn wending naar het neoconservatisme niet aan de gouden regel dat de leider van een fusiepartij als het CDA, met zoveel politieke zielen in één borst, als een evenwichtskunstenaar moet opereren. Voor CDA’ers die zich niet in die koers konden vinden, golden nu twee opties, meende De Vries: ‘Of stilletjes in een hoekje wegkruipen en wachten op betere tijden, of de handschoen oppakken en het debat aangaan.’²

De Vries koos voor dat laatste, niet nadat hij de nodige aarzelingen had overwonnen. Hij hield er rekening mee dat men binnen de leidende regionen van het CDA kritiek van een dinosaurus als hij niet zou waarderen. Dat voorgevoel klopte. Partijvoorzitter Marja van Bijsterveldt nam het boek in ontvangst, waarmee zij een oekaze van Balkenende trotseerde dat niet te doen. Van Bijsterveldt was ‘verbaasd en teleurgesteld’ omdat de auteur, meende zij, zelfs niet vertrouwde in de ‘goede intentie’ van de CDA-top.³ In de wandelgangen van het CDA-onderkomen in de Tweede Kamer, waar De Vries na de presentatie enkele oude bekenden de hand wilde schudden, was de ontvangst niet veel hartelijker, integendeel. De ene deur na de andere ging voor zijn neus dicht. Als voorzitter van de Tweede Kamerfractie ten tijde van de eerste twee kabinetten die door Ruud Lubbers werden geleid (1982-1989), minister van Sociale Zaken in diens derde kabinet (1989-1994) en interim-partijvoorzitter (2001-2002) had hij omwille van het CDA heel wat rotklusjes opgeknapt, loyaal en zonder wanklank, maar nu telden die verdiensten op slag niet meer. Die middag was hij persona non grata in eigen partij.

Afgesloten in een cocon

In dit ontluisterende tafereel openbaarden zich de reflexen van een partij die de macht als vanzelfsprekend als de hare beschouwt en zich geleidelijk in een cocon afsluit voor kritiek van buiten. Dat was bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1994 een van de oorzaken geweest van de opdoffer die de kiezers het CDA uitdeelden, met een verlies van twintig zetels. In de beeldvorming kreeg de gesneefde lijsttrekker Elco Brinkman alle schuld van dit oneervolle einde van de succesjaren die het CDA onder zijn voorganger Lubbers had beleefd. Maar hoeveel onheil Brinkman ook mag hebben veroorzaakt, deze versie van dat drama ontnemt het zicht op een ander verschijnsel. Onder Lubbers had gaandeweg alles en iedereen in het CDA zich geplooid naar het behoud van de macht, waardoor de partij in de ban kwam van een eenheidsdrang die het systeem van *checks and balances* verstoorde. ‘Het CDA heeft zich opgesteld als een zelfgenoegzame bestuurderspartij die het gewoon vindt aan de macht te zijn,’ oordeelde naderhand de commissie die onder leiding van oud-politica Til Gardeniers-Berendsen onderzoek deed naar de stembusnederlaag.⁴

De gesloten deuren voor De Vries zijn niet de enige aanwijzing dat deze verschijnselen van introversie na het aantreden van Balkenende opnieuw de kop opstaken. Met diens verkiezingsoverwinning van 2002 had het CDA het premierschap heroverd, na een periode van moeizaam oppositie voeren tegen de paarse regeringscoalitie van PVDA, VVD en D66. Volgens zijn moeder wilde Balkenende ‘een gids in het barre land’ zijn, een opdracht waaraan hij zich met een diepgevoert gevoel van plichtsbetrachting en een onuitputtelijke energie zette.⁵ Hij leek gaandeweg niet alleen zichzelf maar ook de partij met die opdracht te vereenzelvigen, waardoor hij kritiek als deloyaal ging ervaren en niet als nuttige tegenspraak – het ‘dagelijkse brood van de politicus’, in de woorden van de Duitse christendemocraat Helmut Kohl.⁶ Symptomatisch was ook het verschijnsel dat Balkenende steeds minder raadgevers om zich heen duldde, tot er slechts een klein kringetje partijgenoten over was dat hem afschermden voor kritiek. Na de grote nederlaag bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 constateerde oud-minister Cees Veerman: ‘Balkenende heeft zich in de loop van de jaren omringd met een steeds kleiner groepje adviseurs. In het begin was Cees van der Knaap er nog, die hem geweldig bij de les hield. Maar in de laatste jaren waren er alleen nog Jack de Vries, zijn politiek assistent Jeroen de Graaf en nog een paar mensen. De beste adviseurs zijn degenen die kritiek durven te hebben, maar in dit geval drong kritiek bijna niet meer door.’⁷

Ook de *checks and balances* binnen het CDA raakten opnieuw, net als ten tijde van Lubbers, verstoord. Bevangen door de angst de macht kwijt te raken, plooidde de partij zich in al haar geledingen naar het streven naar behoud van de verworven positie, duldde zij van de eigen mensen geen tegenspraak maar verlangde ze gehoorzaamheid aan de leiding, en onderscheidde zij in de buitenwereld nog slechts vrienden of vijanden. Niet kritiek maar de macht werd het dagelijks brood

van het CDA. 'Voor mensen die geen slavenziel hebben is de sfeer niet om te harden,' schreef oud-CDA-fractiemedewerker Joop van Rijswijk over de disciplineringsdrang in de partij. 'Onder Balkenende keert het CDA zich naar binnen, sluit zich af voor kritiek, is doof voor signalen vanuit de samenleving en houdt het doctrinair vast aan het eigen gelijk.'⁸

Tekenend voor het gebrekkig functioneren van de partijdemocratie als corrigerend mechanisme jegens de macht, was hoe het partijbestuur Balkenende op de ochtend van 20 februari 2010, slechts enkele uren na de val van zijn vierde kabinet, opnieuw voordroeg als lijsttrekker, zonder enige sondering in de partij hoe deze voordracht zou vallen. Het bestuur accepteerde bovendien dat Balkenende zich als lijsttrekker kandideerde voor het Kamerlidmaatschap, maar tegelijkertijd zei dat hij zijn plek in de Kamer niet zou innemen. Hij ging slechts voor 'goud', waarmee hij een nieuw premierschap bedoelde. Die reactie tekende hoezeer Balkenende, met de partij in zijn kielzog, verslingerd was geraakt aan de macht. Zoals vaker fixeerde het CDA zich op deelneming aan de regering, meer dan op vertegenwoordiging van het volk in de Tweede Kamer, waardoor de partij ondanks haar karakter van brede volkspartij een in zichzelf gekeerde indruk maakte.

Enkele maanden later, bij de Kamerverkiezingen van 9 juni 2010, raakte het premierschap voor het CDA mogelijk voor lange tijd uit beeld, na een verlies van twintig zetels (zie tabel 1 in de bijlage). Balkenende had met ere kunnen vertrekken, mits hij de eindigheid van zijn politieke bestaan zou hebben erkend en vóór de verkiezingen het lijsttrekkerschap zou hebben overgedragen. Over zijn prestaties als premier zal nu de schaduw van de grote verkiezingsnederlaag hangen. De kiezers stootten zijn partij uit haar spilpositie door haar te reduceren tot de vierde plek, na de VVD, de PVDA en de PVV van Geert Wilders. Daarmee werd het CDA geconfronteerd met de zin van zijn bestaan in de politiek. Moest het stembussucces bij de verkiezingen in de eerste jaren onder Balkenende toch worden toegeschreven aan incidentele factoren? Had de secularisatie de electorale basis ondertussen verder aangevreten? Een commissie van partijprominenten onder leiding van de Limburgse gouverneur Leon Frissen kreeg daarom de opdracht, naast de directe oorzaken van de afstraffing door de kiezers, de positie van de christendemocratie in de samenleving te onderzoeken. Dat was een opmerkelijke opdracht voor een partij die vanouds haar kracht ontleende aan haar verwevenheid met de maatschappij.

Goed uit de startblokken

Na de Kamerverkiezingen van 2010 restten de fractie in de Tweede Kamer nog maar 21 zetels, een dieptepunt in de dertigjarige geschiedenis van de partij en ver verwijderd van het doel van een stabiel zeteltal van rond de zestig. Dat doel stelde het CDA zich in de jaren tachtig gedurende de voorspoedige periode onder het leiderschap van Ruud Lubbers. Hij gaf de christendemocraten het zelfvertrouwen

dat de jonge partij nodig had, nadat de kiezers zich in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw massaal hadden afgewend van de confessionele partijen. Vooral de katholieke en hervormde kiezers, wier kerken het meest onder de secularisatie hadden te lijden, keerden zich af van hun partijen, de Katholieke Volkspartij (KVP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU). Alleen de derde partij die zou opgaan in het CDA, de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), bleef min of meer stabiel. De ARP, overwegend bevolkt door gereformeerden, won bij de laatste verkiezingen waaraan zij zelfstandig deelnam – in 1972 – zelfs een zetel, mede dankzij de electorale aantrekkingskracht van de rijzige lijsttrekker Barend Biesheuvel, ‘mooie Barend’.

Ondanks dat electorale verval herbergde het CDA bij de officiële oprichting in 1980 een schat aan bestuurlijke ervaring. De KVP en haar vooroorlogse voorloper, de Rooms-Katholieke Staatspartij, hadden sinds 1918 nimmer in de regering ontbroken en ook de ARP en de CHU namen meestal aan het landsbestuur deel. Het brede veld van identiteitsgebonden organisaties, zowel in de maatschappelijke en culturele als in de sociaaleconomische sfeer, vormde bovendien een rijke bron van bestuurlijk talent. Mede daardoor gaf het nieuwe CDA weer wat stevigheid aan het politieke midden, dat in die jaren dreigde te versplinteren onder de druk van de polarisatiestrategie van de PVDA, waarmee de sociaaldemocraten beoogden een tweedeling tussen ‘links’ en ‘rechts’ in de politiek te forceren.

De vorming van het CDA vulde dat politieke centrum weer op en bood daarmee tegenwicht aan de effecten van de polarisatie. Commentatoren schatten het belang van die prestatie destijds niet naar waarde doordat zij de vorming van het CDA vooral in een negatieve context belichtten. KVP, ARP en CHU sloten elkaar in de armen om te sterven, schreven de PVDA’ers Joop van den Berg en Henk Molleman, in de verwachting dat de fusie hooguit een vertragend effect zou hebben op de marginalisering van de christendemocratie.⁹ Het electorale succes dat Lubbers boekte, leek die verwachting te logenstraffen. Het politieke effect was in ieder geval dat de PVDA onder aanvoering van Wim Kok na 1986 terugkwam van haar polarisatiestrategie, wat bijdroeg aan de rehabilitatie van het politieke midden.

Van Agt, een gewiekste romanticus

Het aandeel van de eerste lijsttrekker van het CDA, Dries van Agt (1931), in dat normaliseringsproces moet niet worden onderschat. Door zijn schelmenstreken en bovenal zijn relativiserende houding jegens de politiek had Van Agt de naam van een non-politicus, een vreemdeling op het strijdtoneel van het Binnenhof van de jaren zeventig, met zijn kapsel uit vervlogen tijden, zijn archaïsche taal, zijn gewoonte om zijn wel en wee met de natie te delen. In de buitenwereld bevestigde hij dat beeld van vreemdeling in Den Haag door met enige regelmaat te mopperen over het ‘gekissebis’ van de ‘heren politici’.¹⁰ Dat hij toch meer politicus was dan destijds leek, moge alleen al blijken uit het politieke wapen dat hij smeedde met

dat typerende taalgebruik. Zo maakte hij Kamervragen over het modieuze verschijnsel van het naaktlopen of *streaken* onschadelijk met dit antwoord: ‘Het blootschichten of naaktlijen is een ook in kwantitatief opzicht singuliere gedraging. Het verschijnsel heeft weinig om het lijf. [...] Toepassing van de bijkans alom aanvaarde gedachte dat strafrechtelijke repressie *ultimum remedium* dient te zijn, leidt ertoe vooralsnog de uitwerking van andersoortige sancties af te wachten, met name de klimatologische van het kou vatten en de sociale dat zich alras meewarigheid en verveling meester maken van wie een rariteit in reprise krijgt te aanschouwen.’¹¹

Een romanticus? Dat was hij, maar voor het CDA was Van Agt in die fase van zijn bestaan ook de juiste man op de juiste plaats. Met zijn ‘ontregelende en onthaastende’ optreden, in de woorden van zijn biografen, verlichtte hij niet alleen de zware ernst waarmee links destijds de politiek tegemoet trad, maar appelleerde hij ook aan de behoefte aan meer harmonie in de gepolariseerde politieke verhoudingen. ‘We buigen niet naar links, wij buigen niet naar rechts’, luidde zijn adagium, en dat werkte samenbindend in de brede achterban van het CDA in wording. Gevoelsmatig bracht hij de katholieken, tot wie hij behoorde, samen met de protestanten boven de rivieren, door met zijn ‘ethisch réveil’ tegenwicht te bieden aan de zelfbeschikkingsdrang van de seculiere partijen. Achter de romanticus Van Agt ging dus een gewiekst politicus schuil, concludeerde politiek commentator Hans Goslinga, die zijn macht vooral heeft gebruikt om het progressieve tij te keren en tegen de stroom in het CDA politiek leven in te blazen.¹² ‘Een betonnen bunker, met bloemetjes versierd’, zo typeerde Piet Steenkamp, de drijvende kracht achter de totstandkoming van het CDA, hem.

Van Agt trok de lijst van het CDA drie keer, in 1977, 1981 en 1982, en leidde drie kabinetten. Het eerste (1977-1981), met VVD-leider Hans Wiegel als vicepremier aan zijn zijde, zat de rit volledig uit – ondanks een smalle basis van niet meer dan 77 zetels, ondanks het tussentijdse aftreden van oud-KVP-leider Frans Andriessen als minister van Financiën en ondanks een groep van zeven ‘loyalisten’ in de CDA-fractie die het regeerprogramma voor een deel afwezen. Zijn tweede kabinet, met PVDA en D66, hield het door een permanente crisistemming in de eigen gelederen niet meer dan acht maanden vol, waarna Van Agt met D66 een kortstondig minderheidskabinet vormde om de Kamerverkiezingen van 1982 voor te bereiden. De afschaffing van de cent moet tot de memorabilia van dat tussenkabinetje worden gerekend.

Over zijn betekenis voor Nederland zei Van Agt bij zijn vertrek uit de landelijke politiek dat hij zichzelf zag als een ‘clair obscur dat straks in de herinnering zal vervagen als het veelkleurig loofbos onder de melancholieke nevels van de herfst’.¹³ Direct na de Kamerverkiezingen van september 1982 kondigde Van Agt aan dat hij de politiek zou verlaten. De partijtop had dat voornemen goed geheim weten te houden. Van Agts vertrek mocht voor de buitenwereld een complete verrassing zijn, het partijbestuur wist al vóór de verkiezingen dat hij ermee wilde ophouden. Van Agt droeg zijn minister Jan de Koning – de oud-ARP-voorzitter – als zijn

opvolger voor, maar die weigerde, niet alleen vanwege zijn zwakke hart maar ook omdat hijzelf Lubbers een betere kandidaat vond.

Jan de Koning (1926-1994) bleef de stille kracht, de invloedrijke raadgever. Eerst als minister van Ontwikkelingssamenwerking (1977-1981) en daarna van Landbouw en Visserij (1981-1982) onder Van Agt en daarna als minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid onder Lubbers, in diens eerste twee kabinetten (1982-1989). Hij was steun en toeverlaat van beide premiers. De Koning bekleedde gedurende de lange duur van zijn politieke loopbaan, die de jaren zeventig en tachtig omvatte, een prominente positie, zonder veel op de voorgrond te treden. Dat had hij mede te danken aan zijn onfeilbare gevoel voor het haalbare, dat hij onder woorden bracht met zijn veel aangehaalde devies: 'Als het niet gaat zoals het mot, dan mot het maar zoals het gaat.' Hij was als minister van Sociale Zaken in de saneringskabinetten van Lubbers overtuigd van de noodzaak van bezuinigingen, ook op de uitkeringen, maar zijn standvastigheid ontaardde nooit in halsstarrigheid. Aan de ene kant beschouwde hij het als de taak van een politicus burgers 'een meter verder' te laten springen dan zij uit zichzelf geneigd zijn te doen. Aan de andere kant temperde hij het ongeduld van degenen die sneller resultaat van het bezuinigingsbeleid wilden zien, met de woorden: 'Je kunt een plant niet harder laten groeien door aan de bladeren te trekken.'¹⁴ Hij was wendbaar op momenten dat het nodig was, zoals in 1989, toen de regeringssamenwerking tussen CDA en VVD op de klippen was gelopen en De Koning als 'verkenner' het voorwerk deed voor de oversteek naar de PVDA.

De Koning, als bestuurder gepokt en gemazeld in de Christelijke Boeren- en Tuindersbond, belichaamde hiermee als het ware de eigenschappen die het CDA en zijn voorlopers lange tijd hun stabiele spilpositie in het landsbestuur bezorgden. Dankzij deze eigenschappen, gecombineerd met een grote compromisvaardigheid, een aimabel karakter en humor, was hij onder Lubbers de onmisbare bemiddelaar tussen de stugge en hautaine minister van Financiën, Onno Ruding, en de premier. 'Om ruzie te maken zijn er twee nodig, en daar hoor ik niet bij', is nog zo'n typerende oneliner van De Koning. Al met al had hij een moeilijk te overschatten rol in het succes van de eerste kabinetten-Lubbers van CDA en VVD, dat zoals altijd in belangrijke mate afhankelijk was van de kracht van de as tussen Algemene Zaken en Financiën. Spiegelbeeldig school een voorname oorzaak van de malheur van het vierde kabinet-Balkenende in de slechte verstandhouding tussen de premier en de minister van Financiën, de PVDA'er Wouter Bos.

Tot eenheid gesmeed

Op 4 november 1982 ging het eerste kabinet van Lubbers van start. Dat was het begin van een periode waarin het CDA tot een organisatorische en ideologische eenheid werd gesmeed en de nieuwe partij zich, mede dankzij dat fundament, een stevige positie in het centrum van de macht verwierf. Hoewel niet zijn eerste keuze

als opvolger, zwaaide Van Agt op typerende wijze Lubbers naderhand alle lof toe, als 'de koene keeper' en de 'schrander spits' van Nederland. 'Jan de Koning zou een uitstekende minister-president zijn geworden. Ruud Lubbers is dat geworden,' zei hij ruiterlijk.¹⁵

Na de Brabantse katholiek Van Agt trad met Ruud Lubbers (1939) een geestverwant van boven de rivieren aan, de zoon van een Rotterdamse havenondernemer, gevormd en opgeleid bij de jezuïeten in Nijmegen. Van de kabinetten-Van Agt erfde Lubbers in 1982 een financieringstekort van 11,4 procent, het gevolg van een weinig gedisciplineerd uitgavenbeleid in combinatie met een economische recessie. Economen waarschuwden dat de grenzen van de financierbaarheid van de overheidsuitgaven in zicht kwamen. In deze jaren explodeerde ook de werkloosheid, vooral onder jongeren. Men zou naderhand spreken van een 'verloren generatie' of '*no future*-generatie'. Tussen 1980 en 1983 steeg de werkloosheid van 247.000 naar 690.000. Eén op de drie (niet-studerende) jongeren was werkloos. Jaarlijks verdwenen in de industrie circa 75.000 banen. Het aantal uitkeringsgerechtigden steeg met het afnemen van de werkgelegenheid, waardoor de sociale zekerheid steeds meer geld vergde.

Onder deze omstandigheden begon Lubbers, politiek voorgebakken als minister van Economische Zaken in het kabinet-Den Uyl (1973-1977) en vervolgens als voorzitter van de Tweede Kamerfractie, aan zijn premierschap. 'Dit kabinet staat voor een enorme opgave. Onze samenleving is in de winter terecht gekomen. Daarvoor moeten wij de ogen niet sluiten,' zei hij bij het afleggen van de regeringsverklaring.¹⁶ In zijn jaren als fractieleider, van 1978 tot 1982, had hij met zijn ondoorgroondelijke, wollen taalgebruik de indruk gewekt een weifelende politicus te zijn, om niet te zeggen besluiteloos. Vrijwel iedereen die Lubbers zo kende, stond verbaasd over de daadkracht die hij als premier onmiddellijk aan de dag legde. 'Een nationale havenloods in het economisch stormtij van de jaren tachtig', zo typeerde het CDA hem in de verkiezingscampagne van 1986.¹⁷ Direct na zijn aantreden als premier was de Rotterdamse ondernemerszoon in hem zichtbaar geworden, hoewel hij zijn daden met veel woorden omlijstte.

Ondanks zijn voortvarendheid, waarmee hij de faam van 'no-nonsensepoliticus' verwierf, bleef hij ook een 'tastende figuur', in de woorden van Jean Penders, van 1979 tot 1994 Europarlementariër en klasgenoot van Lubbers bij de jezuïeten.¹⁸ Helemaal zeker van zijn zaak was hij nooit, wel ongekend vindingrijk in het zoeken van compromissen, óók als de tegenstellingen voor ieder ander onverzoenlijk leken. Sommigen zouden dat typeren als jezuïtische lenigheid. 'Zal ik even met je meedenken?' luidde de legendarische standaardzin waarmee hij een minister die vastliep in een conflict weer op weg hielp, meestal een beetje in de richting die de premier zelf beviel. Niet iedereen had door dat als Lubbers na een betoog te hebben aangehoord, zijn kin tussen wijsvinger en duim nam en 'hmmmm, interessant...' antwoordde, hij het als klinkklare onzin afdeed. Die ongrijpbaarheid kon bij collega-politici wel ergernis wekken, zoals later bij zijn beoogde opvolger Brinkman.

Zijn faam als standvastig politicus vestigde Lubbers definitief met zijn optreden in de Houtrusthallen in Den Haag, op 27 oktober 1985, op het hoogtepunt van de maatschappelijke en politieke polarisatie over de plaatsing van 48 kruisraketten in Nederland. Na twee grote protestdemonstraties tegen dat NAVO-besluit organiseerde het Comité Kruisraketten Nee een 'volkspetitionnement', waarvoor het 3,75 miljoen handtekeningen ophaalde. Lubbers zei, tot verrassing van het comité, 'ja' op het verzoek om de petitie tijdens een massamanifestatie in de Houtrusthallen in ontvangst te nemen. Na de organisatoren te hebben gecompimenteerd met het behaalde resultaat, keek Lubbers spoedig tegen de ruggen van de toehoorders aan, die zich van hem hadden weggedraaid. Een protestactie die weliswaar gewelddoos was, maar ook minachtend. Lubbers maakte zijn speech af en bleef onverstoort, een beeld dat naderhand de publieke herinnering zou domineren. Hij toonde zijn waardigheid, tegenover een publiek dat de premier demonstratief de rug toekeerde en weigerde te luisteren naar een ander geluid dan het eigen.

Het moest anders

Lubbers dankte behalve aan zijn grote kwaliteiten als politicus zijn populariteit, óók buiten de 'natuurlijke' achterban van het CDA, aan zijn beleid. De ommekeer die het aantreden van zijn eerste kabinet in 1982 teweegbracht in de aanpak van de economie beantwoordde aan een breed gedeeld gevoel dat het anders moest, na het pappen en nathouden van de voorgaande kabinetten.

De coalitie van CDA en VVD richtte zich op drie doelen. Voorop stond de noodzaak het schatkisttekort van de overheid terug te dringen, na de jarenlange, gestage groei, die de rentelasten opdreef ten koste van de financiële ruimte voor investeringen. De regering trad aan met een streng, gedetailleerd regeerakkoord, dat de coalitiefracties verplichtte aan een bezuinigingsprogramma van 33 miljard gulden (15,2 miljard euro), in die tijd een ongekend hoog bedrag. De bezuiniging moest vooral komen uit lagere uitkeringen en lagere ambtenaren- en onderwijssalarissen. De ambtenarensalarissen werden per 1 januari 1983 'bevroren' en per 1 oktober 1983 met 2 procent gekort. Bovendien moest het aantal arbeidsplaatsen bij de overheid jaarlijks met ongeveer 7.000 afnemen.

Meteen klonk er stevig maatschappelijk protest. Er volgden grote demonstraties en stakingsacties, onder meer van ambtenaren, onderwijzers, PTT-, bus- en spoorwegpersoneel en van politiefunctionarissen. Onder leiding van de voorzitter van de FNV-ambtenarenbond Abvakabo, Jaap van der Scheur, voerden ambtenaren wekenlang acties tegen het kabinetsbeleid. De sociale onrust in de kabinetsperiode 1982-1986 was ongekend in de naoorlogse jaren. Toch versaaide het kabinet op enkele kleine concessies na niet, wat mede te danken was aan de eendrachtige verstandhouding tussen de ministers Ruding, De Koning en Koos Rietkerk, de liberale bewindsman van Binnenlandse Zaken.

Het tweede doel van het kabinetsbeleid was winstherstel van de bedrijven, het derde herverdeling van arbeid. Aan het einde van zijn eerste regeerperiode kon Lubbers een redelijk gunstige balans van deze doelen opmaken. Het financieringstekort was met bijna 4 procentpunten gedaald tot 7,5 procent, de bedrijfswinsten zaten in de lift en de werkloosheid daalde licht.

Van groot belang was dat de sociale partners onder de crisisdruk van begin jaren tachtig de urgentie van een ommekeer ten goede aanvoelden, ofschoon ook Lubbers' dreiging met een eenzijdige looningreep door de overheid daaraan bijdroeg. Op 19 november 1982 sloten de voormannen van de werknemers en werkgevers, Kok (FNV) en Chris van Veen (VNO/NCW), ten huize van de laatste het Akkoord van Wassenaar. Het hield in dat de werknemers zich ten behoeve van hogere winsten zouden matigen in hun looneisen, in ruil voor de toezegging van de werkgevers dat zij omwille van een eerlijker verdeling van het werk de arbeidstijden zouden verkorten. Niet meer dan een A4'tje groot, droeg dit sociaal akkoord in belangrijke mate bij aan het economische herstel.

Aan het welslagen van het kabinet droeg ook de metamorfose van het ministerie van Algemene Zaken bij. Lubbers bouwde dit kleine departement om tot een soort centrale commandopost. Het zinnebeeld van deze gesmeerd lopende organisatie werd het Torentje, het kleine, achthoekige werkvertrek van de premier. Van daaruit hield Lubbers alles in de gaten, bijgestaan door zijn raadsadviseurs die als uitkijkposten op de departementen fungeerden. Een minister die dwarslag of op gespannen voet met een collega verkeerde, kon een uitnodiging voor het Torentje verwachten voor het zoveelste 'bilateraaltje' in aanwezigheid van Lubbers, die als vanzelfsprekend aanbood 'even mee te denken'.

Om het contrast te onderstrepen met het duikgedrag dat Balkenende als premier in conflicten placht te vertonen, zou de oude politieke vos Wiegel later de symboolfunctie van het Torentje als zenuwcentrum van het landsbestuur handig voor een televisiestuntje aanwenden. Op de avond dat het tweede kabinet-Balkenende wankelde door een dreigend aftreden van vicepremier Thom de Graaf (D66) in de Eerste Kamer, nam Wiegel een cameraploeg mee naar de Hofvijver, met uitzicht op het Torentje. Balkenende liet zijn vicepremier op het moment suprême spartelen en vertoonde zich niet in de senaat. Dat maakte Wiegel de televisiekijkers duidelijk, door met een subtiel lachje naar het Torentje te wijzen en slechts te constateren: 'Er brandt geen licht.'

Een uniek experiment in het land van splitsingen

Wat ook bijdroeg aan het succes van Lubbers, was dat hij zich verzekerd wist van steun door een strak geleide partij. In deze pioniersjaren van het CDA achtte de partijleiding het van belang een beeld van eenheid en discipline uit te dragen. De vorming van het CDA was een uniek experiment, waarvan het welslagen in die tijd nog niet verzekerd was. In het land waarin de geschiedenis van kerken en partijen

wordt getekend door de ene splitsing na de andere, kwamen nu religieuze denominaties die elkaar lange tijd hadden verketterd tezamen onder één politiek dak. Niet alleen in de politieke, ook in de sociale sfeer hadden katholieken en protestanten nog niet lang geleden gescheiden van elkaar geleefd, in hun eigen streek en in hun eigen zuil. Maar ook de protestanten onderling vormden allesbehalve een eenheid. Een krappe honderd jaar voor de vorming van het CDA, in 1886, traden Abraham Kuypers en zijn volgelingen uit de Nederlandse Hervormde Kerk, om de Gereformeerde Kerken te vormen. Dat was voor de betrokkenen een traumatische gebeurtenis, zoals eerder ook de Afscheiding van 1834 diepe voren in de onderlinge verhoudingen trok.¹⁹

De eenheidsdrang binnen het CDA werd ook aangejaagd door het optreden van de 'loyalisten'. Met deze bijnaam werd sinds 1977 een groep van zeven CDA-Kamerleden aangeduid, zes oud-ARP'ers en de voormalige KVP'er Stef Dijkman, die zich dat jaar tegen de komst van het kabinet-Van Agt/Wiegel keerden, maar dat wel 'in loyaliteit' tegemoet wilden treden om een breuk in eigen gelederen te voorkomen. Hoewel zij het kabinet uiteindelijk niet hebben laten vallen, vestigden zij met hun verzet tegen de plaatsing van de kruisraketten en hun ijveren voor een olieboycot van Zuid-Afrika wel een beeld van verdeeldheid binnen het CDA. In 1983 kregen fractieleider De Vries en partijvoorzitter Piet Bukman vrijwel alle fractieleden zover dat zij een intentieverklaring ondertekenden om als eenheid te opereren en in beginsel niet meer afwijkend te stemmen.²⁰ Daarna beperkte het verschijnsel van de loyalisten zich tot Jan Nico Scholten en Dijkman, tot De Vries besloot hen voor het blok te zetten: 'Inschikken of opstappen.' Op 8 december 1983 braken zij met de fractie.

Tegen deze achtergrond is het niet verwonderlijk dat het CDA zorgvuldig waakte voor het behoud van evenwicht en eenheid. Bij de verdeling van bestuursposities en plekken op de kandidatenlijsten werd elke 'bloedgroep', zoals de partijafkomst in het CDA-jargon heette, zoveel mogelijk naar evenredigheid bedeed. Helemaal lukte dat niet. Van meet af aan kwam de CHU-bloedgroep, de minst georganiseerde en assertieve van het drietal fusiepartners, er wat bekaaid af en sleepten oud-ARP'ers, afkomstig uit een hecht georganiseerde en strijdbare kerkelijke en politieke wereld, er verhoudingsgewijs meer uit. In de beginjaren van het CDA was de premier en politiek leider, Lubbers, een oud-KVP'er en bezetten voormalige ARP'ers zowel het partijvoorzitterschap (Bukman) als het voorzitterschap van de Tweede en Eerste Kamerfracties (De Vries en Jan Christiaanse).

De eerste voorzitters van het CDA hadden een broertje dood aan elke schijn van verdeeldheid. Bukman, partijvoorzitter van 1980 tot 1986, regeerde met de knoet over de partij en verwierf zich met die autoritaire stijl de bijnaam 'Lenin van Voorschoten'. Elke kritiek zag hij als bedreiging van de eenheid en hamerde hij weg. 'In een zandbak kun je wat aanrommelen, in een politieke partij niet,' zo verwoorde Bukman bij zijn afscheid zijn eenheidsdwang.²¹ Zijn opvolger Wim van Velzen, die in de jaren 1986-1994 deze functie bekleedde, had het gemunt op zelfstandige partijorganen als de jongerenorganisatie Christen Democratisch Jon-

geren Appèl (CDJA) en het Wetenschappelijk Instituut (wI). Gepokt en gemazeld bij katholieke onderwijsorganisaties en het ministerie van Onderwijs, was Van Velzen gewend aan een strikte ambtelijke hiërarchie en organisatieschema's. Hij begreep niet zo goed waarom het CDJA en het wI daar niet waren in te passen. Later herinnerde toenmalig wI-directeur Arie Oostlander zich: 'De voorzitter schold ons allemaal uit omdat we niet hard genoeg werkten, hoewel we zwoegden als paarden! Ik moest mijn mensen op vakantie jagen, anders gingen ze niet. En dan nog ging er weer een dikke tas met boeken mee. Na de tirade van de voorzitter heeft Jan Peter Balkenende, toen een van mijn medewerkers, een groot vel papier gepakt en een heel organisatieschema van het wI gemaakt, met veel pijlen, diagrammen, en afschuwelijke woorden als *helikopterview*, *input*, *sideput*, *output*. Een complete karikatuur. Of hij dat mocht ophangen. Ja, zei ik, maar wel in het zicht van de voorzitter. Heeft er jaren gehangen.'²²

Hoe geforceerd wellicht ook, de eenheid van het CDA was hoe dan ook een ruggensteun voor premier Lubbers. En mede dankzij het plichtsbesef van fractieleider De Vries kon hij er ook van verzekerd zijn dat de Tweede Kamerfractie zich niet aan wispelturigheid of onbetrouwbaarheid zou bezondigen. Niettemin trok Bert de Vries (1938) als fractieleider zijn eigen grenzen, óók als hem dat tegenover een geestverwante bewindsman bracht. De Vries had met zijn ondubbelzinnige optreden tegenover Scholten en Dijkman krediet opgebouwd. Dankzij de stevige plek die hij zich daarmee had veroverd in de pikorde van de CDA-top, had hij de ruimte afstand te nemen van het kabinet als het sociale beleid zijns inziens afbreuk deed aan de solidariteit met kansarmen en laagbetaalden. Dat bracht hem bij herhaling in conflict met minister De Koning, telkens vanwege diens voornemen om het minimumjeugdloon te verlagen.

De Vries wist van geen wijken als hij meende dat hogere belangen hem daartoe noopten, ook als dat de politieke kop van een geestverwante bewindsman kostte. Vanwege de politieke verantwoordelijkheid van de staatssecretaris van Volkshuisvesting, Gerrit Brokx, voor mogelijke fraude met bouwsubsidies, stuurde hij in 1986 aan op diens aftreden en daar bleef hij bij, ook toen Lubbers hem afviel. 'Bert de Vries is net slagroom. Hoe harder je klopt, hoe stijver hij wordt,' zo typeerde Lubbers de fractieleider.²³ Achter het imago van saaie politicus, wat De Vries de bijnaam 'de stofjas' opleverde, ging een plichtsgetrouwe, maar ook vasthoudende politicus schuil, op wiens woord eenieder staat kon maken. In de Tweede Kamer viel hem daarom alom waardering ten deel, ook van politici van de oppositie.

Zijn ultieme daad in het afbakenen van zijn grenzen was de lancering van de 'Bert-norm'. In het weekblad *Economisch Statistische Berichten* betoogde De Vries in het najaar van 1987 dat het aandeel van de collectieve uitgaven in het nationaal inkomen 60 procent moest bedragen, niet meer maar ook niet minder.²⁴ Voor de goede verstaander was duidelijk dat De Vries beoogde een ondergrens aan te geven. In een toelichting zei hij tezelfdertijd dat hij deze kwantitatieve norm stelde om 'afbraakpolitiek' te voorkomen en het beeld weg te nemen als zou het CDA de

sociale voorzieningen willen reduceren tot ‘een pannetje soep en burenhulp’. De Bert-norm zou hem luttele maanden later, rond Pasen 1988, met Ruding in conflict brengen over extra bezuinigingen en lastenverlichtingen, waarbij ook Lubbers liet blijken dat de bezuinigingswoede van de minister van Financiën hem iets te gortig werd. ‘Gewaakt moet worden voor overdrijven,’ schreef Lubbers aan zijn ministers, nog vóór Rudings bezuinigingsvoorstellen op 14 april in de ministerraad aan de orde zouden komen.²⁵ Ruding beschouwde deze brief als een ondermijning van het gezag van de minister van Financiën, hetgeen zijn toch al koele verhouding met de premier ernstig verstoorde.

Het ideologisch cement van het CDA

Het succes van Lubbers was dus, behalve aan zijn gaven van gewiekt en plooibaar politicus, te danken aan het Akkoord van Wassenaar, aan een partij die de tweespalt achter zich wilde laten om als eenheid te opereren, aan de bestuurlijke ervaring in het CDA, aan een gesmeerd lopend ministerie van Algemene Zaken en aan een Tweede Kamerfractie die het bezuinigingsbeleid grosso modo steunde. Maar dat was niet alles. Naast deze incidentele factoren was van belang dat het CDA zich baseerde op een doordachte en praktisch hanteerbare politieke ideologie, verwoord in de vier basisbeginselen: gespreide verantwoordelijkheid, publieke gerechtigheid, solidariteit en rentmeesterschap. De beginselen gaven het CDA een breed fundament, waarop de partij ook na het vertrek van Lubbers voort kon. Hoe diep de partij later nog in de put zou geraken, zij kon wel terugvallen op deze goed gevulde ideologische ransel. Daaraan dankt het CDA ook anno 2010, op zijn electorale dieptepunt sinds de oprichting in 1980, dat het in crises minder risico op een fataal einde loopt dan partijen die louter bijeen worden gehouden door ressentiment of een sterke leider.

Hoewel aan christelijke bronnen ontleend, is de crux van de vier uitgangspunten dat zij politieke beginselen zijn, geen confessionele. De christendemocratie is, met andere woorden, een politieke ideologie, geen kerkelijk gebonden maatschappijvisie. Op die basis kan een ieder actief worden voor het CDA, of hij nu het christendom of een ander geloof aanhangt, dan wel nimmer een godshuis van binnen ziet, mits hij de politieke uitgangspunten onderschrijft.

Politiek van karakter, hebben de vier beginselen niettemin hun oorsprong in de reformatorische wijsbegeerte en de katholieke sociale leer. Dat laatste geldt in het bijzonder voor ‘solidariteit’, waarvoor de theoretische grondslag is te vinden in de thomistische wijsbegeerte en in sociale encyclieken als *Rerum Novarum* (1891) van paus Leo XIII, *Quadragesimo Anno* (1931) van Pius XI en *Caritas in Veritate* (2009) van paus Benedictus XVI. Solidariteit drukt de overtuiging uit dat de mens niet alleen voor zichzelf leeft, als autonoom individu, maar zijn waardigheid mede ontleent aan de gemeenschappen waarin hij verkeert. ‘Solidariteit laat zien dat mensen boodschap hebben aan elkaar. Solidariteit overstijgt grenzen, zowel van

de eigen groep als van het eigen land,' aldus het *Program van Uitgangspunten* van het CDA.²⁶

'Gespreide verantwoordelijkheid', een leidend idee in zowel het katholieke als protestantse gedachtegoed, verwijst naar de noodzaak van een evenwichtige verdeling van verantwoordelijkheden tussen maatschappij, staat en markt. Taken moeten worden uitgevoerd op het niveau dat daarvoor het meest geschikt is. Zoals binnen het staatsbestel machtsconcentratie en -misbruik worden voorkomen dankzij scheiding van de trias politica – de wetgevende, uitvoerende en rechtelijke macht –, zo gebeurt dat in de samenleving dankzij een machtsdeling tussen overheid, markt en maatschappelijk middenveld. Zonder de ruggensteun van de middenveldorganisaties staat de burger zwak, tegenover zowel de overheid als de markt. In het *Program van Uitgangspunten* noemt het CDA dit beginsel 'een bakem' om 'een inrichting van de samenleving dichterbij te brengen waarin mensen zorg dragen voor elkaar'.²⁷

'Publieke gerechtigheid', een term die protestanten eerder over de lippen komt dan katholieken, handelt over de staatsvisie van de christendemocratie. Met haar monopolie van wetgever en rechtshandhaver heeft de overheid de verantwoordelijkheid duidelijke grenzen te stellen en de burgers zekerheid te verschaffen. Zij is ook 'schild voor de zwakken' en moet ervoor zorgen dat iedereen genoeg geld heeft om rond te komen, ziek of gezond, met of zonder werk. Een rechtvaardig juridisch stelsel, waarborging van de grondrechten, eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer en bescherming van vervolgd vloeien ook uit deze kerntaken van de overheid voort.²⁸

'Rentmeesterschap' verwijst naar de verantwoordelijkheid die mensen dragen voor een zorgvuldig beheer van de schepping. De aarde is niet van ons, we hebben haar te leen van God en daarom moeten we haar zo goed mogelijk achterlaten voor volgende generaties. 'Rentmeesterschap wil zeggen dat de mens zorgvuldig moet omgaan met zijn of haar omgeving,' aldus het *Program van Uitgangspunten*. 'De natuur is gegeven om ervan te genieten, van haar vruchten te leven, maar ook om deze mogelijkheden in tact te laten en te bewaren.'²⁹

Deze christendemocratische ideologie gaf bewindslieden en Kamerfracties van het CDA van meet af aan politiek zelfvertrouwen. Zij konden putten uit het idee dat 'zoutend zout' het beleid schraagde: een groot verhaal over de waarden van een goede samenleving en over de meest wenselijke verantwoordelijkheidsverdeling tussen overheid, markt en samenleving. De ideologie werkte als een tweesnijdend zwaard. Niet alleen gaf zij het beleid inhoudelijke stevigheid, ook maakte zij het mogelijk om op basis van politieke overeenstemming religieuze verschillen te overbruggen. Zij fungeerde daarmee als het cement van het CDA.

Verzorgingsstaat, van zegen tot last

Kerngedachten in deze ideologie waren tot stand gekomen door de overtuiging dat de overheid in de opbouw van de verzorgingsstaat te veel verantwoordelijkheid naar zich toe had getrokken. Dat had de zorg die mensen binnen sociale verbanden aan elkaar verlenen geschaad en ook de burgers beperkt in hun vrijheid over hun eigen lot te beschikken. Deze trend moest worden gekeerd. Daartoe greep het CDA terug op het oude gedachtegoed over de maatschappelijke ordening uit zowel katholieke als protestantse bron. In de eerste jaren van het bestaan van het w1 gaf directeur Oostlander zijn mensen, onder wie Balkenende en Ab Klink, de opdracht alles wat los en vast zat uit de eigen traditie te lezen, op zoek naar een eigentijdse ideologie die katholieken en protestanten aansprak. Abraham Kuyper, Herman Dooyeweerd, Thomas van Aquino, Johannes Calvijn, de pauselijke encyclieken, dat waren de oude bronnen waaruit ze putten.

Oostlander wilde dwarse denkers om zich heen, jonge intellectuelen die enerzijds onbelast waren door de geschiedenis van strijd en onmin tussen katholieken en protestanten, maar zich anderzijds bewust waren van hun wortels. De katholieke medewerker Theo Brinkel nam destijds op zijn eerste werkdag op het w1 zijn manshoge beeld van Franciscus van Assisi mee, de heilige die, staande op de werldebol, de vrijheid van aardse verlokkingen symboliseert. De afdeling Voorlichting vroeg Brinkel z'n beeld op zijn eigen kamer te houden om protestantse bezoekers niet te ontriefen, maar Oostlander vond het een prachtidee om Franciscus op de gang te zetten. 'Volgens Arie pakte de oecumene ook op het w1 pas echt goed uit als zij zich afspeelde tussen mensen die hun traditie kenden en wisten waarover ze het hadden,' herinnerde Brinkel zich later.³⁰

Oostlander en zijn collega's moesten de christendemocratische ideeëngeschiedenis aan de vergetelheid ontrukken. De vernieuwingsstorm van de jaren zestig had ook de christendemocraten niet onberoerd gelaten en de kernbegrippen uit hun traditie als 'soevereiniteit in eigen kring' en 'subsidiariteit' onder een dikke laag stof bedekt. Door de ontkerkelijking, schreef Balkenende naderhand, had het CDA aanvankelijk geen weerwoord op het moderne levensgevoel, de sfeer van optimisme en vooruitgangsgeloof, waarin oude vormen en tradities als overtollige ballast terzijde werden geschoven.³¹ Ook de kerken zelf en de christelijke politieke partijen waren ontvankelijk voor die revolutionaire drift. Daarom was het een dwarse stap om in de traditie op zoek te gaan naar nuttige gedachten voor deze tijd.

Terwijl eerdere generaties, opgesloten in de oude zuilen, nog vooral de onderlinge tegenstellingen aanzetten, gingen de oecumenisch gezinde jonge honden van het w1 in het oude erfgoed op zoek naar de overeenkomsten. Oostlander liet hun zien dat de denkbeelden over staatsordening zich bij katholieken en protestanten als de schering en de inslag in een breiwerk tot elkaar verhielden. De katholieke leer van subsidiariteit houdt in dat de overheid slechts initiatieven ontplooit als individuen of maatschappelijke organisaties zelf niet in staat zijn hun problemen

op te lossen. Dat is een verticale ordening, naar analogie van de hiërarchische orde in de rooms-katholieke kerk zelf. De protestantse leer van soevereiniteit in eigen kring beschouwt de samenleving als een geheel van nevengeschikte, gelijkwaardige en zelfstandige kringen, van gezin, kerk, maatschappelijke organisaties tot de staat zelf. Dat is een horizontale ordening, wat past bij de a-hiërarchische protestantse cultuur.

Kerngedachte van de nieuwe christendemocratische ideologie was dat de staat verantwoordelijkheden die hij naar zich toe had getrokken, weer moest afstaan aan de burgers en hun verbanden. In deze visie was de verzorgingsstaat van zegen tot last verworden. In de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog was het een goede zet dat de staat de zorgen van mensen tot de zijne maakte. De particuliere welvaart was in die jaren substantieel kleiner dan nu. In zo'n situatie was het zinnig om mensen niet de volle kostprijs van zorg, onderwijs, wonen en vervoer te laten betalen, om te voorkomen dat zij tot armoede zouden vervallen en ouders niet konden voldoen aan de zorgplicht jegens hun kinderen. Bij de invoering van haar Bijstandswet in 1963 prees KVP-minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Marga Klompé, het Nederlandse sociale stelsel nog omdat het van liefdadigheid een recht had gemaakt, geen genadegift.³²

Volgens de christendemocraten ging het mis toen de maakbaarheidsgedachte in de verzorgingsstaat ook na de wederopbouwperiode leidend bleef. In het streven naar een rechtvaardige samenleving breidde de staat zijn invloed gestaag uit over allerlei terreinen die voorheen buiten zijn competentiesfeer lagen, zoals de economie en de cultuur. Hij kreeg als het ware een onbegrensd karakter. Al met al had de verzorgingsstaat volgens het CDA een geestelijk klimaat bevorderd waarin mensen de blik alleen nog op de overheid richtten en zich niet meer verantwoordelijk voelden voor elkaar, noch voor de zorg voor zichzelf.

Alleen het 'ik' en het hier en nu telde, zo luidde de cultuurkritiek in het in 1983 verschenen WI-rapport *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij*. 'Consumenten krijgt het accent boven produceren, zekerheid boven risico, gelijkheid boven verscheidenheid. Ondernemen, winst maken, hard werken en risico's aanvaarden zijn in een kwade reuk komen te staan. Het hoeft allemaal niet zo. We hebben immers rechten en niet zoveel plichten.'³³ In deze publicatie ontwikkelde het CDA het concept van 'de verantwoordelijke samenleving', de basis van zijn ideologie. In het rapport voorzag de partij dat de hervorming van de verzorgingsstaat een weerbarstige kwestie zou zijn, na de langdurige gewinning van mensen aan de gedachte dat de overheid voor hun wel en wee verantwoordelijk is: 'De levensstijl van de samenleving is ernaar gaan staan.'³⁴ De maakbaarheidsgedachte die lag besloten in de verzorgingsstaat was bovendien vervlochten met de Nederlandse bestuurscultuur, die de socioloog Ernst Zahn ooit omschreef als: 'Regelen, reguleren, sturen, plannen ontwerpen, modellen bouwen, plannen ombuigen, herstructureren, schipperen en waar nodig doormodderen.'³⁵ De christendemocraten pleitten daarom voor een 'confrontatiepolitiek'. De overheid moest de harde leerse

burgers ‘confronteren’ met hun onvermogen hun eigen verantwoordelijkheid te nemen.

Hoewel de hervorming van de verzorgingsstaat pas in de nieuwe eeuw, door de kabinetten-Balkenende, echt heldere contouren zou krijgen, bleek dit thema in het derde kabinet-Lubbers van CDA en PVDA een permanente spanningsbron te zijn die verlamdend werkte. Dat was het geval vanaf het moment, in 1990, waarop Lubbers in Nijmegen de spraakmakende rede hield met het motto ‘Nederland is ziek’.³⁶ Hij doelde op het grote aantal volledig arbeidsongeschikten in Nederland, bijna één miljoen. Lubbers was niet alleen bevreesd voor het ondraaglijk worden van de hoge financiële last, ook vond hij de sociale marginalisering van zo veel mensen een maatschappelijke schande. Kabinetsvoornemens om de Wet Arbeidsongeschiktheid (wao) te hervormen, de lasten terug te brengen en gedeeltelijk arbeidsongeschikten opnieuw in te schakelen in het arbeidsproces, zouden een jaar later een hete zomer veroorzaken voor de PVDA, de coalitiepartner, waarbij de sociaaldemocratische partijleider Wim Kok in de eigen gelederen moest vechten voor zijn politieke voortbestaan.

Maar ook in het CDA zou de wao-kwestie als een splijtzwam werken. Troonpretendent Brinkman, de beoogde opvolger van Lubbers, koos de wao bij herhaling als het thema om het derde kabinet-Lubbers ‘stroperigheid’ en gebrek aan dadendrang te verwijten. Hij wekte daarmee in toenemende mate de ergernis van Lubbers, waarmee de kiem werd gelegd voor het electorale drama dat het CDA in 1994 in een crisis stortte.

Een jubileumfeest vol zelfvertrouwen

Vier jaar eerder, in 1990, vierde het CDA nog in bijna triomfantelijke stemming zijn tienjarig bestaan. De fusie had méér gebracht dan louter het samengaan van drie oude partijen. De christendemocraten hadden een nieuwe machtspositie en een ideologische voorsprong verworven, niet in het minst dankzij de eigen dynamiek die de vorming van het CDA op gang had gebracht. De partij was bovendien ongedeerd en met een gunstige verkiezingsuitslag uit het minder fortuinlijke tweede kabinet-Lubbers (1986-1989) gekomen, in tegenstelling tot coalitiepartner VVD.

In dat kabinet waren de onderlinge verhoudingen van meet af aan gespannen. De liberalen hadden bij de Kamerverkiezingen van 1986 een fiks verlies geleden van negen zetels, waarna partijleider Ed Nijpels het veld moest ruimen en de fractie in arren moede koos voor een diffuus, tweehoofdig leiderschap van fractieleider Joris Voorhoeve en vicepremier Rudolf de Korte. Dat compliceerde de samenwerking in de coalitie. Daar kwam bij dat Lubbers een slechte relatie met De Korte onderhield, zeker sinds de VVD-minister een voortijdige uitspraak over een voorgenomen bezoek van de Japanse keizer Hirohito aan Nederland bestraft zag met de dodelijke opmerking van Lubbers: ‘Dit valt in de categorie: eens maar

niet weer.’ Overigens waren ook binnen het CDA-smaldeel in de regering de verhoudingen minder goed dan tijdens het eerste kabinet-Lubbers. Vooral de as tussen Lubbers en Ruding stond onder druk, doordat de minister van Financiën ondanks de aantrekkende economie onvervaard wilde doorgaan met bezuinigen en lastenverlagingen. Een bron van spanningen was de wens van fractieleider De Vries om ‘rust op het front van de sociale zekerheid’ te betrachten, zoals het stond geformuleerd in het CDA-verkiezingsprogramma. Vanwege dat doel liet het regeerakkoord geen ruimte voor een lagere loon- en inkomstenbelasting, tot ongenoegen van Ruding en de vvd.

Het kabinet beleefde ook minder prettige tijden door de val van enkele bewindslieden tijdens de rit. Minister Wim van Eekelen van Defensie (vvd) en staatssecretaris René van der Linden van Buitenlandse Zaken (CDA) gingen heen na een parlementaire enquête over de bestuurlijke onmacht om een nieuw paspoort in te voeren, staatssecretaris Brokx moest zoals vermeld vertrekken wegens mogelijke fraude met bouwsubsidies onder zijn bewind.

Ook de gewijzigde krachtsverhoudingen na de Tweede Kamerverkiezingen van 1986, ten faveure van het CDA en ten koste van de vvd, veroorzaakten onrust in de coalitie. Op de warme Koninginnedag van 1989 barstte de bom. Een opstandige vvd-fractie onder leiding van Voorhoeve besloot het vertrouwen in het kabinet op te zeggen. Hoewel het ‘nee’ van de fractie tegen lastenverzwaringen voor de automobilist de directe aanleiding was voor het conflict, culmineerden in deze kabinetscrisis de onvrede en frustraties van de vvd over het tweede kabinet-Lubbers. De partij voelde zich in deze coalitie gemangeld.³⁷ Een jaar later zouden de liberalen bijna de hand aan de eigen partij slaan. Op het Zwolse congres van 18 mei 1990 kwam alle opgekropte woede onder de leden over de beroerde staat waarin de vvd verkeerde tot uitbarsting, na een nieuwe verkiezingsnederlaag en het afzetten van partijleider Voorhoeve.

Het contrast met de feeststemming op de jubileumviering van het CDA enkele maanden later, op 27 oktober, was groot. Het CDA was teruggekomen uit een verloren positie. In het oprichtingsjaar 1980 deden tegenstanders de partij nog af als een laatste stuiptrekking van een ten dode gedoemde politieke beweging. Nu wist het CDA als geen ander uit alle lagen van de bevolking kiezers aan zich te binden en was het overal bestuurlijk aanwezig, in de regering, in provincies, steden en dorpen. Bovendien leek de partij te kunnen rekenen op een stabiele aanhang onder de kiezers. Bij de Tweede Kamerverkiezingen op 21 mei 1986 had Lubbers een grote winst geboekt, hoewel de peilingen nog maar enkele dagen voor de stembussen openingen een nederlaag voorspelden. Met de negen zetels winst, waarmee het CDA op 54 zetels kwam, spraken de kiezers volgens de commentatoren hun waardering uit voor het ‘karwei’ van Lubbers, het saneringsbeleid waarin het kabinet in weerwil van de sociale onrust volhardde. Met de slogan ‘Verder met Lubbers’ handhaafde het CDA zich bij de verkiezingen van 1989 op 54 zetels – een uitzonderlijke prestatie voor een premier in herhaling (zie tabel 1 in de bijlage), temeer daar Lubbers’ tweede kabinet voortijdig was gesneuveld.

Aan de vooravond van het tienjarig jubileum kopten de kranten: ‘Het wonder van het CDA’, ‘Het CDA is niet te bestrijden’, ‘De kerk stroomt leeg, maar het CDA floreert’. Die laatste kop vatte dat wonder van het CDA kernachtig samen. De kerk was als gevolg van de secularisering een leeglopende vijver, waarmee ook de natuurlijke achterban van het CDA wegstroomde. Niettemin handhaafde de partij zich bij de verkiezingen aan de top. Dat wees erop dat het CDA in toenemende mate ook buiten kerkelijke kring kiezers mobiliseerde. Onderzoek uit begin jaren negentig wees uit dat het CDA niet zozeer aanhang trok onder buitenkerkelijken, maar wel onder de groeiende groep ‘randkerkelijken’, mensen die geen band meer hadden met de kerkelijke instituties maar nog wel met de moraal en de cultuur van een religie. In die jaren bestond bijna de helft van de CDA-kiezers uit randkerkelijken.³⁸ ‘Cultuurchristenen’ was de term die socioloog Anton Zijderveld voor deze groep muntte.³⁹

In het jubileumjaar oogde het CDA al met al als de stabiele factor in het landsbestuur. In haar spilpositie kon de partij ook zonder opzien te baren van de ene naar de andere coalitiepartner switchen. Na de breuk met de liberalen had Lubbers de VVD ingeruild voor de PVDA. Deze wisseling was mede mogelijk dankzij het matigingsproces dat Wim Kok, die in 1986 Joop den Uyl was opgevolgd als leider van de sociaaldemocraten, in die partij op gang had gebracht met rapporten als *Bewogen beweging* en *Schuivende panelen*. Het lokkende voorbeeld van de lonende middenpositie van het CDA was niet vreemd aan deze wending in de PVDA. Fulmineerde Den Uyl in het begin van de jaren tachtig nog over de machtsgreep van ‘nieuw rechts’ en Lubbers’ ‘ideologische kruistocht ter ontmanteling van de welvaartsstaat’, nu – in 1992 – repte PVDA-fractie leider Thijs Wöltgens van het ‘succesvolle beleid van de jaren tachtig’.⁴⁰ Ook de PVDA’er Frans Leijnse, de vicefractie voorzitter, zwaaide het CDA in zijn jubileummaand alle lof toe. ‘Het is de kracht van de christendemocratie dat zij de oversteek naar het maatschappelijk wenselijke veel vaker en gemakkelijker maakt dan de sociaaldemocratie’, schreef hij over de morele agenda van het CDA.⁴¹

‘Het CDA kwam altijd terug, of het nu won of verloor,’ smaalde D66-leider Hans van Mierlo naderhand. ‘Altijd, alsof Nederland zonder het CDA onbestuurbaar was.’ Hij vergeleek de Nederlandse politiek met een huiskamer, met een canapé waarop het CDA zat en aan weerszijden, links en rechts, de wat lagere fauteuils voor de andere partijen.⁴² Hij bedoelde dat niet positief, integendeel, maar met dat treffende beeld beschreef hij wel de feitelijke situatie. ‘We run this country’, zei Kamerlid Joost van Iersel wat pedant.⁴³ Die uitspraak was de eerste aanwijzing dat het CDA zijn macht als vanzelfsprekend ging ervaren, bijna als een recht in plaats van een gunst die de kiezers verleenden.

De eerste tekenen van onrust in de partij over dit verschijnsel werden ook zichtbaar. Niet voor niets kreeg De Vries zoveel openlijke steun als hij zich verzette tegen kabinetsvoorstellen om het minimumloon te verlagen. De CDA’ers die zich achter De Vries schaarden, waren bezorgd dat het christelijk-sociale profiel van de partij te lijden zou hebben onder het machtsstreven. Op de jubileumbijeenkomst

keek *founding father* Steenkamp nog ontroerd op de eerste tien jaar terug. ‘Wat een verschil, wat een verschil,’ zei hij over de toestand van het CDA in 1980 en in 1990.⁴⁴ Hij kon ook niet weten dat het lot het CDA spoedig nadien minder gunstig gezind zou zijn. Dat onheil was nog in de schoot van de toekomst verborgen.

Hoe een volkspartij zich laat marginaliseren

‘Ziehier het relaas, dat voor jullie niet nieuw is,’ schreef Lubbers op maandag 11 april 1994, drie weken voor de Tweede Kamerverkiezingen, aan enkele getrouwen over het drama dat zich in het CDA voltrok. ‘Hoe een volkspartij zich laat marginaliseren, omdat het “Wij horen bij elkaar” niet meer zichtbaar gemaakt wordt. Wat mij rest is te bidden. Dat valt mij – ondanks al mijn zondigheid – niet zwaar.’⁴⁵ Op dezelfde dag stapte lijsttrekker Brinkman in een poenerige autobus met zwart lederen banken, met zijn spindoctor Frits Wester aan zijn zijde, voor een drie weken durende campagnetoer door het land. Op de verkiezingsdag, 3 mei, bleek het CDA 1,1 miljoen kiezers minder te trekken, het grootste verlies ooit, goed voor min twintig zetels.

De gebeurtenissen in de jaren daarvoor laten zich beschrijven als een klassiek noodlotsdrama waarvan iedereen de fatale afloop voorziet, behalve de hoofdrolspelers zelf. De belangrijkste rol was weggelegd voor Elco Brinkman (1948), wiens bliksemcarrière in de ambtenarij en de politiek met een roemloze afgang eindigde. Een van zijn ontdekkers was Wiegel, die als minister van Binnenlandse Zaken in het eerste kabinet-Van Agt (1977-1981) al gauw het uitzonderlijke talent ontwaarde in zijn jonge topambtenaar, een van de drie ‘Kennedy-boys’, zoals Brinkman en zijn naaste twee collega’s op het departement werden genoemd. Wiegel benoemde hem op zijn dertigste tot plaatsvervangend secretaris-generaal. Kwaliteiten en eigenschappen die Brinkman in die functie liet zien, zoals oog voor de grote lijn, het vermogen tot snel beslissen en overtuigdheid van het eigen gelijk, maakten hem in de ogen van Lubbers tot een geschikte kandidaat voor zijn no-nonsense-kabinet. Op 34-jarige leeftijd trad Brinkman aan als minister om op zakelijke wijze een bezuinigingsbeleid op het terrein van welzijn, volksgezondheid en cultuur in de steigers te zetten. Hij combineerde die daadkracht met een neiging tot branie, waarin hij zich wel eens vergat. Zo liet hij zich in april 1984 in *Vrij Nederland* laatdunkend uit over de Tweede Kamer en toonde hij zich tevreden dat het respect voor het gezag terug was, na de opstandige jaren zestig en zeventig. Ministers konden eindelijk weer besluiten nemen.⁴⁶

De afkeer van de Nederlandse pacificatiepolitiek die Brinkman hiermee etaleerde, met die ingebakken traagheid van het schikken en plooiën, kwam later opnieuw tot uitdrukking, toen hij als voorzitter van de Tweede Kamerfractie het derde kabinet-Lubbers bestookte met het verwijt van stroperigheid. ‘Ik had toen ook al een zekere weerzin tegen dat gepolder,’ zei hij in een terugblik op die jaren. ‘Het moet niet te zompig zijn. Misschien ben ik wel gestruikeld over mijn ongeduld.

Dat zit in mijn aard.⁴⁷ En ook anno 2010 trok Brinkman als voorzitter van de branchevereniging Bouwend Nederland ten strijde tegen tijdrovende procedures die een snelle uitvoering van bouwprojecten in de weg stonden, en was hij een krachtige lobbyist achter de Crisis- en herstelwet, waarin omwille van een impuls aan infrastructurele investeringen enkele van die procedures zijn geschrapt.

Eenmaal overtuigd van zijn kansen om Lubbers op te volgen, als leider van het CDA én van het land, bouwde Brinkman stevig aan zijn imago. Om meer zicht op zijn drijfveren te verwerven, is het raadzaam om, behalve op zijn publieke optredens en redes, acht te slaan op uitlatingen van zijn ‘fluisteraar’ Wester. Marcel Metzke, chroniqueur van de CDA-geschiedenis ten tijde van Brinkman, parafraseert Westers kenschets als volgt: ‘Elco wilde zich presenteren als een man met de blik op de toekomst, als de minister-president die grote infrastructurele werken op gang zou brengen, als de premier van werkend Nederland, visionair, groots.’⁴⁸

Wester was de overtuiging toegedaan dat Brinkman onder de aandacht van een zo breed mogelijk publiek moest worden gebracht. Voor hem telde de oplage van een blad zwaarder dan de kwaliteit, reden waarom Brinkman kind aan huis was bij *De Telegraaf* en zijn medewerking verleende aan allerlei publieks- en roddelbladen. De persoon van Brinkman, eerder dan de politicus, moest de lezers van deze bladen aanspreken. Als lijsttrekker verscheen hij in een verkiezingsspotje dat hem, onder begeleiding van gedragen klanken, in vertraagde zwart-witbeelden toonde, maar waarin hij geen woord wijdde aan zijn politieke overtuiging. Over Brinkmans bewuste medewerking aan de roddelbladen merkte Wester destijds op: ‘Deze kiezers stemmen met de onderbuik, met hun gevoel. Zij moeten zien dat Brinkman een politicus is die vertrouwen wekt en lastige verhalen durft te houden.’⁴⁹ Zelf zei Brinkman: ‘Politieke leiders staan niet meer op een voetstuk, ze staan in de roddelbladen.’⁵⁰

Met een profilering als doortastend, doelgericht politicus van deze tijd hoopte Brinkman nieuwe kiezers voor het CDA te winnen, geëmancipeerde burgers met een modern levensgevoel, optimistisch over de toekomst en gecharmeerd van besluitvaardige politici. ‘We zagen een potentieel electorale winst voor het CDA in de vrijheid die burgers hadden veroverd, het ondernemerschap, de variatie,’ zei Brinkman later. ‘Maar het CDA had het moeilijk het moderne levensgevoel een plaats te geven naast de traditie. Misschien ben ik te veel op de nieuwigheid gaan hangen, nee, dat is wel zeker, in een poging iets te forceren.’⁵¹

De Rede van Texel

In de relatief korte geschiedenis van opgaan, blinken en verzinken van Brinkman zijn enkele sleutelmomenten te onderscheiden. Het eerste is maandag 3 februari 1992. Met een stoet televisie- en krantenjournalisten in zijn kielzog was Brinkman vanaf het vasteland overgestoken naar Texel, om ’s avonds in restaurant De Raadskelder in Den Burg een rede te houden. Texel was niet voor niets voor deze

grondig voorbereide, profilerende toespraak gekozen. De locatie droeg een meer-voudige symboliek in zich. In de eerste plaats verbeeldde het eiland de afstand die Brinkman, als man van de daad, wilde nemen van het kabinet-Lubbers/Kok. Hij balde de besluiteloosheid die hij de regeringsploeg verweet samen in een zin die gegarandeerd de televisiejournals en de krantenkoppen zou halen: 'Het speelkwartier is voorbij.' In de tweede plaats riep een toespraak die naar verhoopt als de 'Rede van Texel' de geschiedenis zou ingaan, meer associaties met politieke heroïek en dynamiek op dan de 'Rede van Zwammerdam' of de 'Lezing van Middelstum'. Ten derde onderstreepte een toespraak op een eiland de boodschap die Brinkman in de titel verpakte: 'Nederland is geen eiland.'⁵²

Inhoudelijk valt de profilering rechts van het beleid van de coalitie van CDA en PVDA op. Het kabinet moest zijn speelkwartier nu afsluiten om het minimumloon te gaan bevriezen, de vermogensbelasting te verlagen of liefst nog af te schaffen, meer te bezuinigen, sneller over infrastructurele projecten te beslissen en 'met gezond verstand' de criminaliteit aan te pakken. Alleen met het milieubeleid kon het wat rustiger aan. Brinkman beriep zich voor zijn standpunten wel vaker op het 'gezonde verstand', ook omdat een politicus volgens hem op die manier een sterkere band met de kiezers zou kunnen smeden. Voor een gehoor van managers zei hij in het najaar van 1991: 'Wie steun, achting en vertrouwen onder de bevolking zoekt, moet het vooral hebben van het type beslissingen dat is gebaseerd op wat wel gezond verstand heet. De burger heeft een haarfijn gevoel voor wat logisch en verdedigbaar is.'⁵³

Brinkman beriep zich op het gezonde verstand om zich te vereenzelvigen met burgers die niet begrepen waarom er nog geen identificatieplicht bestond. Bij die gelegenheid, op een CDA-bijeenkomst in Aalten, gebruikte hij een beproefd entertainmenttrucje om het publiek de indruk te geven dat het in nauw contact met hem stond. Hij vouwde zijn portefeuille open en liet de rits pasjes zien om aan te tonen dat een identiteitsbewijs extra zo'n probleem niet hoefde te zijn. Het tafereel deed denken aan hoe de Amerikaanse president Lyndon B. Johnson na een blindedarmoperatie voor het front van de televisiecamera's zijn hemd optrok om het litteken te tonen.

Het gezonde verstand bracht Brinkman ook tot plastische beelden over de verwerde jeugd die, dankzij al te riant subsidies voor hun studie en hun huur, 'op het balkonnetje van de samenleving in het zonnetje zitten'.⁵⁴ Eerder betreurde hij al de hoge prijs die de middeninkomens voor de welvaart van de jeugd moeten betalen: 'Kunnen actievellingen die nog niet zo oud maar ook niet meer zo jong zijn, het nog langer aanzien dat de jeugd er toch eigenlijk betrekkelijk warmpjes bij zit, terwijl zij ook voor de senioren hun steentjes moeten blijven bijdragen?'⁵⁵

Lubbers kon de Rede van Texel wel waarderen, als drukmiddel op de sociaal-democratische coalitiepartner. De grote onrust die het WAO-beleid een halfjaar eerder, in de zomer van 1991, in de PVDA had losgewoeld, maakte de sociaaldemocraten uiterst terughoudend bij elke maatregel die nadelig was voor de inkomenspositie of de rechten van mensen met een laag inkomen. Niet lang na

Brinkmans sleutelrede kwam Lubbers in conflict met Kok over de koppeling van de lonen aan de uitkeringen, een symbolisch beladen onderwerp in de inkomenspolitiek. Anders dan Lubbers evenwel ervoer De Vries, in het derde kabinet-Lubbers minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, de Rede van Texel als een klap in het gezicht, óók vanwege de rechtse profilering die Brinkman met zijn betoog aan het CDA had gegeven. 'Ik zou het jammer vinden als in de huidige coalitie de aandacht voor de kwetsbare groepen in de samenleving alleen maar van de kant van de PVDA zou komen,' zei hij in het partijblad *CD/Actueel*.⁵⁶

Voor het CDA was De Vries' uitspraak een teken aan de wand dat de koers die Brinkman voorstond niet op onverdeelde steun kon rekenen. De Vries maakte de zorgen in eigen kring over het sociale gezicht van het CDA manifest. In het sociale beleid paste de christendemocraten behoedzaamheid, meende De Vries, en hij vreesde dat Brinkman in zijn dadendrang aan dat belang zou voorbijzien. Zijn intuïtie bedroog hem niet. Later, na de verloren Kamerverkiezingen van 1994, oordeelde de commissie die onderzoek naar de nederlaag deed, dat de 'eenzijdig harde toon' van Brinkman afbreuk had gedaan aan het sociale profiel van het CDA.⁵⁷

Na De Vries kwam de adjunct-directeur van het WI, Kees Klop, naar buiten met kritiek op Brinkman. Hij zei dat Brinkman als politiek leider tekortschoot, omdat het christendemocratische gedachtegoed bij hem zo weinig voor het voetlicht kwam. Tezelfdertijd kritiseerden de CDA-bewindslieden Ernst Hirsch Ballin en Enneüs Heerma het showgehalte van Brinkmans publieke optredens. 'Goedkoop stuntwerk,' aldus Hirsch Ballin.⁵⁸ Zij verwoordden zo impliciet dat Brinkman te veel met zichzelf en te weinig met het verhaal van de christendemocratie bezig was.

Een invloedrijke CDA'er die inhoudelijk aan de kant van Brinkman stond, was Ad Kaland, de eigenzinnige voorzitter van de Eerste Kamerfractie van het CDA. Kaland, een autodidact die de herinnering aan de crisisjaren nog met zich meedroeg, was het eens met Brinkmans kritiek op de verzorgingsstaat. De overheid deelde volgens hem te veel subsidie uit en had burgers te veel verantwoordelijkheden uit handen genomen. Kaland vond het onbegrijpelijk dat in een tijd dat het individu over meer mogelijkheden beschikte dan ooit om zich te ontplooiën, de overheid als het ware tegen hem zei: 'We maken het je zó gemakkelijk dat, of jij nu een fysiotherapeut wilt of niet, of een duur huis of een advocaat, dat voor jou geen wezenlijke afweging van de kosten met zich meebrengt.'⁵⁹ Kaland was van oordeel dat de christendemocraten met de verantwoordelijkheid die zij droegen voor de opbouw van de verzorgingsstaat, nu ook de herziening van de overheidszorg voor hun rekening moesten durven nemen. Uitkeringen en subsidies moesten omlaag om uitkeringstrekkers zwaarder onder druk te zetten weer aan het werk te gaan: 'Als je nergens tegenaan kan leunen, moet je wel gaan staan.'⁶⁰

De Zeeuw Kaland, Eerste Kamerlid van 1977 tot 1994, nam geen blad voor de mond in zijn oordelen over het kabinet, noch over de geestverwante fractie aan de overkant van het Binnenhof. 'Ja, die was uit graniet gehakt,' kenschetste

provincie- en fractiegenoot Huib Eversdijk hem.⁶¹ Roemrucht is Kalands uitval naar 'het stemvee', waarmee hij lucht gaf aan zijn ergernis over het monisme van de Tweede Kamerleden van het CDA en hun volgzzaamheid jegens de kabinetten-Lubbers.⁶² Hij verraadde zijn afkomst uit de CHU niet, een partij die probeerde een traditie van onafhankelijkheid in de politiek hoog te houden, getrouw aan het motto van grondlegger jonkheer Alexander de Savornin Lohman (1837-1924): 'Ik heb aan niemand mijn vrijheid verpand.'⁶³

'Dit kabinet is van niemand'

Enkele maanden nadat Brinkman in de Rede van Texel zijn visitekaartje had afgegeven als man van de daad, met een eigen inhoudelijk verhaal over een doorgeschoten verzorgingsstaat, etaleerde hij op de avond van 20 mei 1992 breeduit zijn ambities in een televisieportret dat de KRO van hem maakte. Zonder schroom wandelde hij voor het oog van de camera met een soepele tred het Casthuis binnen, alsof hij al premier was. Nadien nam de gretigheid naar de positie die hij als de hoofdprijs van zijn politieke loopbaan zag alleen maar toe, waarmee ook het contrast tussen zijn pose van doortastend politicus en Lubbers' omzichtigheid scherper in beeld kwam.

Waarschijnlijk ongewild droeg Brinkman zo bij aan het beeld dat D66-leider Van Mierlo met zijn uitspraak 'Dit kabinet is van niemand' van het derde kabinet-Lubbers schetste, als een ploeg die van de burgers is vervreemd.⁶⁴ Voor wie met dat beeld op het netvlies naar het kabinet kijkt, valt de conduitestaat van deze regeringsploeg mee, zeker als de tegenvallers in de schatkist aan het begin van de regeerperiode in aanmerking worden genomen. Deze noopten tegen het einde van 1990 tot een 'tussenbalans' in het uitgavenbeleid, oftewel zware bezuinigingen, die vooral het hoger onderwijs, de welzijnssector en de sociale zekerheid (WAO) troffen. Zeker voor de PVDA was dat een bittere pil. Juist de intentie, vastgelegd in het regeerakkoord, meer geld uit te trekken voor hogere uitkeringen en ambtenarensalarissen en voor investeringen in milieu, gezondheidszorg en kinderopvang, motiveerden de sociaaldemocraten een jaar eerder tot kabinetsdeelname.

Ondanks deze ongunstige omstandigheden slaagde de coalitie van CDA en PVDA erin een aantal fundamentele hervormingen en maatregelen voor de langere termijn door het parlement te loodsen. Na jaren van discussie over de middenschool kwam nu de regeling voor de basisvorming in het voortgezet onderwijs tot stand. Minister Hirsch Ballin intensiverde de criminaliteitsbestrijding met diverse wetten, waaronder de 'pluk-ze-wet', die criminelen voordelen van misdaad ontnemt. Een nieuwe wet regelde dat euthanasie weliswaar strafbaar bleef, maar dat Justitie alleen strafvervolgning zou instellen bij een vermoeden van onzorgvuldig handelen. Minister Hans Alders (PVDA) schreef het Nationaal Milieubeleidsplan-plus en de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra (Vinex), met plannen voor nieuwe

satellietsteden bij Utrecht (Leidsche Rijn), Den Haag (Ypenburg, Leidschenveen) en Zwolle. Minister Maij-Weggen (CDA) besloot tot de verzelfstandiging van de Nederlandse Spoorwegen. Minister Bukman (CDA) legde de basis voor de totstandkoming van de Ecologische Hoofdstuctuur, een aaneengesloten strook van natuurgebieden door Nederland. De antidiscriminatiewet kwam tot stand, de ov-jaarkaart voor studenten werd ingevoerd en het besluit voor de Betuwelijn viel. Het kabinet zette ook de eerste stap voor de afschaffing van de opkomstplicht voor militaire dienst. Na de val van de Berlijnse Muur in 1989 gaven de ministers Relus ter Beek (PVDa) en Peter Kooijmans (CDA) vorm aan een nieuwe krijgsmacht, met onder meer de introductie van een luchtmobiele brigade die kon worden ingezet in crisisgebieden.

Ondanks deze beleidsresultaten bleef Brinkman het beeld van een traag kabinet ophouden, tot toenemende ergernis van Lubbers. Het hoeft geen verwondering te wekken als Lubbers de CDA-fractievoorzitter regelmatig eerder als oppositieleider ervoer dan als geestverwant. Iets van die spanning werd zichtbaar in het *Jaarboek 1993-1994* van het CDA, met bijdragen van zowel Brinkman als Lubbers. Onder de kop 'Knopen doorhakken' schreef Brinkman onder meer in de intro van zijn artikel: 'Het moet anders in Nederland. Niet omdat de oude aanpak niet deugde, integendeel, maar wel omdat de tijden veranderd zijn. Dat vraagt om een andere aanpak. De politiek moet geen mooie beloften doen, maar overgaan tot het doorhakken van knopen.'⁶⁵ Het verhaal van Lubbers, onder de kop 'Een balans. Terugblikkend vooruit zien' las heel anders. Dit uitputtende overzicht van de beleidsresultaten van drie kabinetten-Lubbers eindigde met een conclusie die neerkwam op voortgaan op de gebaande paden.⁶⁶

Bij de verschijning van het jaarboek had het partijbestuur op initiatief van voorzitter Van Velzen Brinkman al als kandidaat-lijsttrekker naar voren geschoven. Dat gebeurde op 8 maart 1993, ruim een jaar voor de reguliere verkiezingsdatum, wat opvallend vroeg was. Met deze versnelde aanwijzingsprocedure wilde het bestuur het effect neutraliseren van de onverkwikkelijke gang van zaken rond het 'bami-akkoord', waarin Lubbers en Brinkman tegenover elkaar kwamen te staan en er niet in slaagden de ergernis over en weer te verbergen.

Het bami-akkoord

Na de Rede van Texel is het 'bami-akkoord' het tweede sleutelmoment in de geschiedenis van Brinkmans gooi naar het CDA-leiderschap. Het bami-akkoord, zo genoemd naar de Chinese maaltijd die de onderhandelaars tijdens hun gesprekken nuttigden, was de apotheose van enkele dagen vol politieke spanning rond de WAO. De politieke essentie was dat Lubbers zijn kroonprins blameerde door hem, voor het oog van de natie, onverbiddelijk te corrigeren. Dat vervulde Brinkman met bitterheid jegens de premier en legde de kiem voor hun uiteindelijke vertrouwensbreuk, later in het jaar 1993.

Tijdens de Chinese maaltijd op de natte en stormachtige avond van zaterdag 23 januari, ten huize van minister De Vries in Bergschenhoek, slaagden CDA en PVDA er alsnog in een akkoord te bereiken over bezuinigingen op de WAO, de arbeidsongeschiktheidsverzekering, die in aantallen uitkeringstrekkers en kosten ernstig uit de hand liep. De kwestie sleepte zich al maanden voort. Zij werd zwaar belast door de politieke onrust die in de zomer van 1991 in de PVDA woedde over het principebesluit om op de WAO te bezuinigen. Namens het CDA waren Lubbers, De Vries en Brinkman in Bergschenhoek aanwezig, voor de PVDA vicepremier Kok, fractievoorzitter Wöltgens en staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Elske ter Veld.

Het bami-akkoord was buitengemeen pijnlijk voor Brinkman. Dezelfde dag had hij nog het groene licht aan zijn fractiespecialisten gegeven om in een wegrestaurant langs de A6 met hun collega's van de oppositionele VVD een WAO-akkoord te beklinken. Een van de liberale onderhandelaars, Hans Dijkstal, was direct daarna doorgereden naar theater De Oosterpoort in Groningen, waar de VVD dat week-einde met bier en een rijsttafel haar 45-ste verjaardag vierde, om fractieleider Frits Bolkestein in te lichten. Bij het diner, even voor het NOS Journaal van acht uur, kon Bolkestein zijn 1500 partijgenoten het klinkende resultaat melden. Dat deed de feestvreugde geen kwaad. De VVD verkeerde een avond lang in de veronderstelling dat zij het CDA tot overspel had verlokkt, hetgeen de coalitie met de PVDA ongetwijfeld de kop zou kosten. Politiek meesterspel, ware het niet dat De Vries bij de bami alsnog, met goedvinden van Lubbers, een akkoord met de PVDA wist te sluiten.

Het derde kabinet van Lubbers zou deze crisis overleven, zij het ten koste van een zware politieke kater bij Brinkman en een trauma in diens relatie met Lubbers. Een paar dagen had Brinkman de illusie gekoesterd dat het kabinet zou gaan sneuvelen. Zijn hoofdprijs, het CDA-lijsttrekkerschap en wellicht het premierschap van Nederland, kwam plotsklaps in zicht, eerder dan verwacht. De barre werkelijkheid was zijn publieke afgang, tegenover de VVD en tegenover de kiezers. 'De dodemansactie van Brinkman', kopte *Trouw*.⁶⁷

De dagen na 'Bergschenhoek' gaf Brinkman lucht aan zijn verontwaardiging. Hij verkeerde in de veronderstelling dat Lubbers hem de ruimte voor zijn overspel met de VVD had gegeven. De premier had de WAO enige maanden daarvoor immers tot 'vrije kwestie' bestempeld, waarbij het kabinet zich zou neerleggen bij de wens van welke Kamermeerderheid dan ook. Nu bleek de kwestie toch minder vrij te zijn geweest. 'De minister-president heeft de heer Brinkman gewoon een kunstje geflikt,' constateerde een van de VVD-onderhandelaars, Tweede Kamerlid Robin Linschoten, in een debat over de gang van zaken.⁶⁸ In het debat volhardde Brinkman in stilzwijgen. Hij had zijn ergernis al enkele dagen eerder geuit, in een spreekbeurt voor partijgenoten. Bij die gelegenheid verweet hij Lubbers 'de spelregels te hebben veranderd' tijdens het spel in de cruciale week van de WAO-onderhandelingen.⁶⁹

Brinkman zou zijn gram enige tijd later proberen te halen. In het najaar bepleitte hij een maatregel die zou neerkomen op het openbreken van het bami-akkoord, juist op het moment dat het kabinet zich opmaakte voorstellen voor een geheel nieuw uitkeringsstelsel voor zieken en arbeidsongeschikten door de Kamer te loodsen. Dat was de vrucht van een parlementaire enquête onder leiding van het PVDA-Kamerlid Flip Buurmeijer. Dankzij Buurmeijer was er voor het eerst in de naoorlogse geschiedenis politieke consensus over de uitvoering van de sociale zekerheid. Lubbers en De Vries hadden een strategie ontwikkeld om deze broze consensus in de Tweede Kamer overeind te houden. En nu dreigde Brinkman deze lijn te doorkruisen, door de PVDA met nieuwe bezuinigingseisen voor de WAO op de kast te jagen.

Deze 17de november 1993 was de dag waarop volgens Metze, de geschiedschrijver van deze kwestie, Lubbers zijn vertrouwen in zijn kroonprins verloor. Spoedig daarna besloot hij tot een poging te redden wat er te redden viel. Rond kerst begon Lubbers in een reeks telefoontjes en gesprekken met nauw betrokkenen een geheime campagne, met drie doelen als inzet. Wester moest weg, partijvoorzitter Van Velzen moest weg en het lijsttrekkerschap moest in meer dan één hand komen. Naast Brinkman dacht Lubbers aan zijn protegé Yvonne van Rooy, de staatssecretaris van Economische Zaken, en aan minister Hirsch Ballin. Desgevraagd peinsde Brinkman er niet over. Onder trompetgeschal wees het CDA hem op het verkiezingscongres van 29 januari 1994 als lijsttrekker aan. De herinnering aan dat congres wordt evenwel vooral bepaald door de oververhitte atmosfeer.

De onzekerheid weggeschetterd

Het verkiezingscongres van januari 1994 is het derde sleutelmoment in het verhaal over Brinkman. Op deze bijeenkomst met ruim 1200 partijleden in de Rotterdamse Doelen, bood het CDA de aanblik van een partij die de eigen onzekerheid overschreeuwde. Aan de vooravond van de bijeenkomst was de sfeer al getoonzet door een nieuw, achteraf bezien electoraal bijzonder schadelijk incident rond het verkiezingsprogramma. Een econoom uit de programmacommissie had in een technische toelichting op het stuk gezegd dat het CDA de komende kabinetsperiode geen financiële ruimte zag voor hogere uitkeringen. ‘Ook niet voor de AOW?’ vroeg een verslaggeefster van NOS Journaal. Nee, het CDA maakte geen uitzonderingen, zei de econoom doodgemoedereerd, zonder aan te voelen hoe politiek brisant elke maatregel was die hét symbool van de Nederlandse verzorgingsstaat, de AOW, aantastte. Het nieuws ‘Het CDA wil de AOW bevriezen’ was meteen de opening van het Journaal, waarna de telefoon op het partijbureau niet meer ophield met rinkelen. Bij de verkiezingen zouden de in allerijl opgerichte ouderenpartijen zeven zetels bemachtigen, met dank aan het CDA.

Tot ongenoegen van Lubbers en bovenal De Vries ademde het programma waarmee Brinkman de Tweede Kamerverkiezingen van 3 mei wilde ingaan een

ongemeen denivellerende geest. De teneur was dat de hogere en middeninkomens er beter afkwamen dan de lagere. Voor hen lagere toptarieven in de inkomstenbelasting, afschaffing van de vermogensbelasting, handhaving hypotheekrenteaf trek en stabilisering van het huurwaardeforfait; voor de lagere inkomens hogere huren, minder subsidies en – als klap op de vuurpeil – een lager minimumloon. De Vries zag de bui al hangen. Hij waarschuwde voor de indruk die kon ontstaan als zou de wisseling van de wacht in het CDA ook een wending in het sociale beleid zijn. Hiervoor zou hij later gelijk krijgen van de commissie die de verkiezingsnederlaag onderzocht, het gelijk van de verliezer.

Op de toogdag in de Rotterdamse Doelen was het CDA vastbesloten deze verdeeldheid en de knagende twijfel over de afloop van de Kamerverkiezingen te overstemmen, als het moest met harde muziek. Niet de vertrouwde orgelklanken, maar rockmuziek uit metershoge luidsprekers schalde de bezoekers van het verkiezingscongres bij binnenkomst tegemoet. 's Middags golfde een triomfmars over de aanwezigen, op het moment dat Brinkman na zijn officiële verkiezing tot lijsttrekker het congres toezwaaide, het spotlicht op hem gericht. De leiderswisseling voltrok zich in een opgeklopte sfeer van victorie. Alles wat daaraan mogelijk afbreuk zou kunnen doen, maakte de congresleiding onzeker. Tekenend was hoe twee CDA-medewerkers een cameraman die een protestactie op het congres filmde bijna over een balustrade duwden, meters de diepte in. Op het laatste moment kwamen ze bij zinnen.

Het triomfantelijke trompetgeschal, de belichting en het applaus, de hele ambiance in De Doelen droeg de boodschap uit dat de machtigste partij hier haar nieuwe leider aanwees, de vanzelfsprekende volgende premier van het land. In dat licht was het veelbetekenend dat de gastspreker, de Vlaamse christendemocraat Leo Tindemans, de overdracht van het partijleiderschap aanduidde als 'machtswisseling'. Zich richtend tot Brinkman voegde hij daaraan toe: 'Alle hoop is bij ons, in Vlaanderen, in België, in Europa op u gevestigd.'⁷⁰

In de felicitatietoespraak van partijvoorzitter Van Velzen viel de vijandige houding naar de buitenwereld op. Alle kritiek op het CDA kwam volgens hem van buiten de partij. De critici zouden met een microscoop puntjes om te scoren hebben gezocht. Van Velzen: 'Er wordt gepoogd zand in de CDA-machine te strooien.' Zijn stem in volume steeds verder opvoerend, besloot hij: 'Goede wijn behoeft geen krans. Elco, wij vertrouwen jou. Elco Brinkman, ONZE MAN.'⁷¹

In werkelijkheid nam binnenshuis de paniek over de naaste toekomst alleen maar toe. Van Velzen zou de verkiezingsdag als voorzitter niet halen. Op 7 maart 1994 trad hij af, om zo zijn politieke verantwoordelijkheid voor het AOW-fiasco en de slechte gemeenteraadsverkiezingen van enkele dagen daarvoor te nemen. Lubbers wist niet meer hoe hij het had. Zonder twijfel voorvoelde hij hoe het CDA op een koers van zelfvernietiging was geraakt. Al zijn al dan niet geheime initiatieven in de laatste weken voor de verkiezingen droegen de sporen van deze wanhoop, met als hoogtepunt de actie die hijzelf tot 'het dynamietconcept' doopte.⁷² Met een knal overwoog hij een abrupt einde aan zijn politieke carrière te maken, door

zijn kabinet op te blazen. Ook schreef hij een brief, zonder haar te versturen, waarin hij voorstelde te elfder ure Brinkman plaats te laten maken voor Kamer voorzitter en oud-minister Wim Deetman of Van Rooy. Deze paniekacties zijn nu bekend dankzij het speurwerk van Metz. Wat de buitenwereld destijds zag van Lubbers' gebroken vertrouwen in Brinkman was zijn aankondiging in Gorinchem, op de vrijdagavond voor de verkiezingen, dat hij zou stemmen op nummer drie van de lijst, Hirsch Ballin, en niet op nummer één, Brinkman.

Een proces waarin je wordt opgenomen

Toch zou het onjuist zijn de schuld voor het débâcle geheel en al bij Brinkman te leggen. Met de woorden 'dat is een proces waarin je wordt opgenomen en waarin je je laat opnemen', gaf Brinkman achteraf aan dat hij zich voelde meegevoerd in een maalstroom van gebeurtenissen, als ware hij een slachtoffer van de omstandigheden.⁷³ Dat was niet helemaal ten onrechte. Op een minder zichtbaar niveau dan alle campagneblunders, opgeklopte show en *miscasting* van Brinkman als de grote leider, moet de oorzaak van de neergang ook worden gezocht in het verstoorde evenwicht van macht en tegenmacht in het CDA. De partij functioneerde niet meer als contragewicht van de top. Eendracht en loyaliteit waren geen kwaliteiten meer die van onderop kwamen, maar het resultaat van dwang van bovenaf, waardoor zij een verstikkend en verlamdend effect sorteerden. Hoeveel spijt Lubbers in de barre maanden voor de verkiezingen ook kreeg van zijn besluit Brinkman als zijn kroonprins aan te wijzen, de fout was ook dat hij in de positie verkeerde dat te doen, zonder wezenlijke inbreng van de partij. Lubbers was in de loop der tijd zo bedreven en kundig geraakt in de omgang met de macht dat hij van alles en nog wat wilde regelen, ook zijn eigen opvolging. Het CDA liet dat toe, sterker nog, het ontleende een zekere trots aan Lubbers' heerschappij. Van die tijd dateert menig anekdote over een CDA-Kamerlid dat verheugd vertelt over zijn bezoek aan 'de grote baas', zoals journalist Jan Tromp Lubbers consequent aanduidde, in het Torentje.

Kortom, de succesfactoren die het CDA in het eerste decennium van zijn bestaan in een spilpositie in het politieke bestel brachten, bleken te zijn uitgewerkt of zelfs in hun tegendeel verkeerd. Was de strakke leiding in de beginjaren nog een noodzakelijk kwaad om het jonge CDA tot een organisatorische en ideologische eenheid te brengen, nu werd duidelijk dat zij de partij monddood en krachteloos had gemaakt. Putte het CDA in de jaren dat het zijn bestaansrecht moest bewijzen vooral kracht uit de langdurige bestuurlijke ervaring van christendemocraten, nu bleek zijn bestuurlijke oriëntatie een vereenzelviging met de macht in de hand te hebben gewerkt. Nam het CDA aanvankelijk een ideologische voorsprong dankzij de synthese van de protestantse en katholieke ordeningsprincipes, nu was de ideologie allengs minder zichtbaar geworden in technocratische dossiers en bestuurlijke geheimtaal.

‘De indruk die blijft hangen is die van een zeer ernstig zieke partij,’ oordeelde de commentator van *NRC Handelsblad*.⁷⁴ ‘De rode draad is dat het CDA van zijn wortels is losgeraakt,’ concludeerde diens collega van *Trouw*.⁷⁵ ‘Als volkspartij, ontstaan vanuit de basis, heeft zij het contact met de basis verloren en als partij die een principiële, door het evangelie geïnspireerde politiek wil voeren, is zij zo vervlakt dat het christen-democratisch karakter nauwelijks nog herkenbaar was,’ vervolgde hij.

De commissie die onder leiding van Til Gardeniers, oud-minister en -staatsraad, onderzoek deed naar de verkiezingsnederlaag, dwong het CDA als het ware zijn geboortepapieren opnieuw onder het stof vandaan te halen. ‘De C was al flets geworden, de D is niet tot haar recht gekomen en het appèl van de christen-democratie verbleekte,’ aldus de commissie-Gardeniers.⁷⁶ Over de technocratisering ten koste van beginselpolitiek schreef zij: ‘Vrij breed gedragen blijkt het gevoel dat personen uit de fractie en de partij soms beter weg wisten met rapporten van de OESO of De Nederlandsche Bank dan met normatieve kwesties op het gebied van inkomensverdeling, milieu of leven en dood. [...] Vakdeskundigheid gaat dan fungeren als buffer tussen kiezer en gekozene. Technisch jargon verhuult normatieve overwegingen en daarmee verdwijnt dan elke affiniteit en warmte.’⁷⁷

Gardeniers beschrijft als volgt hoe het ideologische profiel van het CDA verloederde als gevolg van het monisme: ‘Invitaties voor het Torentjesoverleg werden gaandeweg een belangrijker graadmeter voor politiek gewicht en gezag dan een authentieke vertolking van herkenbaar christen-democratische standpunten.’⁷⁸ In de metamorfose van volkspartij tot ‘zelfgenoegzame bestuurderspartij’ raakte ook het luisterend oor verstopt. Kritische partijleden kregen een ‘arrogant’ CDA tegenover zich: ‘Te gemakkelijk werd een houding aangenomen alsof de kiezer het niet zou hebben gesnapt. In plaats van de discussie aan te gaan, koos men voor herhaald uitleggen. Betweterigheid ligt dan al snel in het verschiet.’⁷⁹ Het algemene beeld van een tot technocratie afgezakte politiek werd nog versterkt door de ‘eenzijdig economisch getoonzette’ en ‘sterk op de landelijke lijsttrekker gerichte’ verkiezingscampagne. Het CDA liet volgens de commissie-Gardeniers een kans liggen zich in sociaal opzicht te profileren, door de asociale gevolgen van het VVD-programma onbesproken te laten.⁸⁰ Conclusie: ‘Het politieke gedrag leek te veel afgestemd op de keuze van de toekomstige partner in een nieuw kabinet.’

Wie deze oordelen op hun merites beschouwt, hoeft niet verbaasd te zijn dat gedurende de weken waarin het electorale noodlot zich zestien jaar later, in 2010, over het CDA voltrok, menig commentator de herinnering aan ‘Gardeniers’ ophaalde. Opnieuw oogde het CDA als een zelfgenoegzame bestuurderspartij, met verstoorde *checks and balances*, die zich afsloot voor kritiek. En wie het wel waagde kritiek te spuien op Balkenende, had bij hem al gauw afgedaan. De premier zag kritiek vooral als een aanval op hemzelf. Daardoor kostte het hem moeite zich ontvankelijk te tonen voor commentaar en toonde hij zich ongenaakbaar. Tekennend is zijn reactie op het grote CDA-verlies bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006: ‘Het beleid wordt niet beleefd zoals wij willen.’⁸¹

Ook de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 was eenzijdig economisch getoonzet en gericht op de landelijke lijsttrekker. De kiezer kreeg bovendien de indruk dat Balkenende zijn verhaal afstemde op zijn voorkeur voor de vvd als coalitiepartner. De premier en cda-leider verhief de fiscale aftrek van de hypotheekrente tot centraal punt in zijn campagne. Met zijn blokkade van elke maatregel die een beperking van deze aftrek zou inhouden, sloot hij vooralsnog de deur voor alle andere partijen, op twee na. Dat waren de vvd en de pvv van de rechts-populistische Wilders. Ook legde Balkenende nadruk op de overeenstemming met de vvd over de noodzaak het overheidstekort in één regeerperiode tot nul terug te brengen, hetgeen gepaard zou gaan met ingrijpende miljardenbezuinigingen. Opmerkelijk was ook de voorkeurscoalitie die hij aangaf. Omwille van de modernisering van de arbeidsmarkt zou de cda-aanvoerder liever samenwerken met de 'hervormingsgezinde' partijen vvd, d66 en GroenLinks dan met de geestverwante ChristenUnie. Het kwam erop neer dat Balkenende, als het erop aankwam, liever koos voor liberaal dan voor christelijk-sociaal.

Oostlander, de oude leermeester van Balkenende, verbaasde zich er vlak na de verkiezingen in juni over dat het cda met zijn compromisloze inzet voor de hypotheekrenteaftrek de verkiezingsstrijd 'seculariseerde', in plaats van zijn pijlen te richten op het programma van Wilders: 'Het marginaliseren en beledigen van minderheden staat haaks op het Evangelie.'⁸² Hij adviseerde zijn partij nu de 'kroegentocht' met de pvv van Wilders te staken en weer het 'kerkenpad' te kiezen.

Als een kwal op het strand

Na de Kamerverkiezingen van 1994 lag het cda als een kwal op het strand. De verdrijving uit het regeerkasteel door de paarse coalitie had de partij losgerukt uit haar natuurlijke leefomgeving. Voor het eerst in bijna tachtig jaar moesten de christendemocraten het op eigen kracht doen, zonder te kunnen terugvallen op de vertrouwde routine die deelneming aan het landsbestuur bood. Wat hun wellicht enige troost bood en het gevoel van eenzaamheid verlichtte, was dat de christendemocratie in heel Europa op de terugweg leek te zijn. Na het verlies van de Duitse geestverwant Kohl in 1998 regeerden er alleen nog christendemocraten in België en Ierland.

Het cda stond voor een viervoudige opgave. Het moest in de eerste plaats de weg terug vinden van de 'bestuurderssociëteit', om met cda'er Jan-Willem Wits te spreken, naar een volwaardige partij.⁸³ Het had ten tweede behoefte aan overeenstemming over het gedachtegoed, nu de christendemocratische ideologie er na jaren onachtzaamheid als een slecht onderhouden kot bijstond. In de derde plaats moest duidelijk zijn bij wie het leiderschap berustte, na de aftocht van Brinkman. En tot slot moest de partij, nu zij niet meer regeerde, haar oppositionele onwennigheid overwinnen.

Dat viel allemaal nog niet mee. Het CDA ging tastend rond, op zoek naar nieuw houvast. Niet alleen politiek verkeerde de partij in omstandigheden die haar vreemd waren, ook cultureel en maatschappelijk was haar omgeving veranderd. De succesjaren onder Lubbers hadden enigszins gemaskeerd dat veranderingsprocessen die het draagvlak van het CDA aantastten, zoals secularisering en individualisering, ondertussen doorgingen. Het CDA deelde nu met de kerken 'het gevoel van minderheid', zei de nieuwe partijvoorzitter Hans Helgers (1994-1999). Dat gevoel stak dieper dan louter de treurnis om het zetelverlies. Doordat het CDA niet meer regeerde, was de partij haar greep kwijt op de verdeling van ambtelijke en publieke functies. Dat kwam bovenop het al langer lopende proces van verwatering van de eens zo innige betrekkingen met de belangenorganisaties in het maatschappelijke middenveld.

De politicoloog Kees van Kersbergen meende dat de afbrokkelende machtbasis in de maatschappelijke organisaties dieper ingreep in de bestaansvoorwaarden van het CDA dan het zetelverlies. 'Het verlies van zetels en van macht is evident rampzalig voor een gouvernementele partij. Het verlies van ambtelijke en maatschappelijke macht is meer verholen, maar zeker niet minder dramatisch en op termijn waarschijnlijk zelfs van een groter gewicht,' schreef hij.⁸⁴ Waren organisaties in de sfeer van economie, onderwijs en landbouw ooit de huisleveranciers van de Kamerfracties van KVP en ARP, nu behoorde dat hechte bolwerk van christendemocraten en maatschappelijke organisaties tot het verleden. Het verminderde belang van levensbeschouwing als organisatorisch bindmiddel bracht in het middenveld een proces van fusies op gang. Vele werkgevers-, werknemers- en boerenorganisaties met een christelijke oorsprong gingen met algemene instellingen op in een breder verband. Voor de een was zo'n samengaan een succes en blies zij nieuw leven in het eigen bestaan. In andere gevallen daarentegen resteerde van de oude organisatie niet meer dan een leeg staketsel, desnoods met overheidssteun overeind gehouden, dat pretendeerde te spreken namens een eensgezinde achterban – hoewel deze allang ten offer was gevallen aan sociale fragmentatie. Delen van het middenveld raakten bovendien zowel organisatorisch als financieel verweven met de overheid. Zij werden als het ware de staat ingezogen, waardoor hun kenmerkende middenpositie tussen burger en overheid wegviel. Het middenveld bevond zich niet meer in het midden, om met CDA'er en oud-voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid Wim van de Donk te spreken.⁸⁵

Als gevolg van dit proces verslaptten ook de oude, vanzelfsprekende personele banden met het CDA. Daar kwam bij dat nogal wat vrienden uit de confessionele familie zich tegen het beleid van de kabinetten-Lubbers hadden gekeerd. De verhouding met de boeren, die in het CDA ooit hun zaakwaarnemer in het verre Den Haag zagen, stond onder druk van beperkende maatregelen als de melkquota en de mestboekhouding, waardoor agrarisch Nederland de indruk kreeg dat zijn belangen bij het CDA niet meer in veilige handen waren. De onderwijsorganisaties verkeerden in staat van verontwaardiging over de bezuinigingen en kortingen, vooral op de lerarensalarissen, die minister Deetman van Onderwijs en Weten-

schappen doorvoerde. Tekenend is deze uitval van de voorzitter van de protestantse onderwijsorganisatie PCO naar Deetman: 'Hij is een negentiende-eeuwse fabrieks-directeur die zonder enige discussie zijn wil oplegt. Hij wil van het onderwijssysteem alleen maar een efficiënt draaiende instructie- en selectiemachinerie maken die ten doel heeft er zo kant-en-klaar mogelijke bedrijfsmannetjes en -vrouwjes uit te laten rollen.'⁸⁶

Las het CDA de tijd nog? Drong de ernst van deze maatschappelijke onrust tot de partij door? Dat is de vraag. De signalen dat naast boeren en onderwijzers ook de ouderen, vanouds een electorale steunpilaar van het CDA, zich afwendden van de partij, waren begin jaren negentig volop aanwezig. De ledentallen van de ouderenbonden schoten in die jaren omhoog. Hoewel een oorzakelijk verband tussen deze ontwikkeling en het beleid moeilijk is aan te tonen, staat vast dat het CDA in dezelfde periode het vertrouwen van de ouderen op de proef stelde, door hun angst voor aantasting van de AOW te voeden en verantwoordelijkheid te nemen voor kortingen op bejaardenoorden en de gezondheidszorg. Brinkman koos in stijl en inhoud voor het werven van nieuwe kiezers, maar de vraag is wie zich ondertussen in het CDA nog druk maakte om de oude. Velen van hen wendden zich in 1994 van de partij af. Dat droeg ertoe bij dat het CDA als een kwal op het strand belandde.

Opnieuw geput uit het bestuurlijke circuit

In deze omstandigheden, naar adem happend, moest het CDA aan zijn herstel beginnen. Die ondankbare taak belandde voor een groot deel op de schouders van Enneüs Heerma, de voormalig staatssecretaris van Volkshuisvesting, die op 18 augustus 1994 Brinkman als fractievoorzitter was opgevolgd. De vierledige taak van revitalisering van de partij, ideologische herprofilering, herstel van christendemocratisch leiderschap en het overwinnen van oppositionele onwennigheid was uiteraard een gespreide verantwoordelijkheid, maar als vanzelf keek de buitenwereld toch in de eerste plaats naar Heerma als degene die dit titanenkarwei moest verrichten. Die verantwoordelijkheid drukte zwaar op hem, een gereformeerde boerenzoon, die zijn taak in de politiek als een roeping ervoer.

Bij zijn aantreden als voorzitter van de Tweede Kamerfractie had Enneüs Heerma (1944-1999) vooral naam gemaakt in de politiek als kundig en vasthoudend bestuurder, niet zozeer als volksvertegenwoordiger. In die laatste hoedanigheid deed hij alleen ervaring op in de jaren dat hij raadslid in Amsterdam was (1971-1978). Zijn faam ontleende hij aan een succesvol wethouderschap van Economische Zaken in de hoofdstad (1978-1986), met onder meer de haven en Schiphol onder zijn hoede. In die hoedanigheid kreeg hij ook buiten de eigen politieke kring respect en waardering. In die periode ontdekte hij een bestuurlijk gelijkgestemde geest in zijn PVDa-collega Jan Schaefer, de wethouder van Stadsontwikkeling, die net als hij meer van daden dan van woorden hield. Lubbers haalde Heerma in

1986 naar Den Haag. Luttele maanden was hij staatssecretaris van Economische Zaken, om eind oktober de gevallen staatssecretaris van Volkshuisvesting, Brokx, op te volgen. Hij bleef dat tot 1994, toen hij als vijfde op de kandidatenlijst tot Kamerlid werd gekozen. Zijn fractieleiderschap hield nog geen drie jaar stand. Op 27 maart 1997 legde hij het verbitterd neer. Enneüs Heerma stierf op 54-jarige leeftijd, op 1 maart 1999, aan een ernstige ziekte.

Heerma was een noeste werker, wars van flauwekul en opsmuk, en misschien wel dáárdoor was zijn leiderschap van meet af aan omstreden. Vanaf dag één heette hij in de publieke beeldvorming een weliswaar betrouwbare en degelijke, maar ook weinig flitsende politicus, die in het debat nooit echt zou vlammen. Geen man om voorop te gaan in de strijd. Het CDA zou pas met Balkenende in 2001 weer een politiek leider hebben die op brede steun in de partij kon rekenen. Zowel bij Heerma als bij diens opvolger, Jaap de Hoop Scheffer, kwam het leiderschap niet echt uit de verf. De eerste kreeg niet eens de kans daartoe, ondanks zijn oproep aan de partij om, getrouw aan de woorden van Prediker II vers 4, zich niet door tegenspoed te laten afleiden van het gezamenlijke doel van een gerevitaliseerd CDA: 'Wie altijd op de wind let komt nooit aan zaaien toe, wie altijd naar de wolken kijkt komt nooit aan maaien toe.'

De tegenstand tegen Heerma kwam naderhand vooral uit de Tweede Kamerfractie. Hier wreekte zich ook dat de fractie zelf bij de keuze van haar nieuwe voorzitter putte uit het bestuurlijke circuit, de oude levensbron, en niet koos voor een oudgediende uit de eigen gelederen, iemand die gepokt en gemazeld was in het politieke handwerk in de Kamer. In de korte tijd dat hij fractievoorzitter was, had Heerma geen moment het gevoel dat de fractie als één man achter hem stond, integendeel, hij vermoedde een kongsi van stokebranden die op zijn hoofd uit waren. Dat was niet geheel ten onrechte. Wie zijn oor die dagen te luisteren legde in de CDA-fractie, kon menig uitspraak noteren over het verlangen naar meer assertiviteit, meer handigheid en meer stuntwerk in de oppositie tegen de paarse kabinetten, die werden geleid door PVDa'er Wim Kok. Niet zelden werden die kwaliteiten dan in één adem genoemd met de naam van één fractielid, van wie ook stevast werd gezegd dat hij zo'n uitstekend debater was: De Hoop Scheffer.

Op de avond van 7 december 1995 werd het Heerma te veel. Het NOS Journaal meldde op basis van anonieme CDA-bronnen dat de fractie met schaamte was vervuld over Heerma's interpellatie van minister Dijkstal van Binnenlandse Zaken. Hoewel diens relativerende uitspraken over de onderwijsvrijheid *gefundenes Fressen* leken voor het CDA, slaagde Heerma er geen moment in de liberale bewindsman in politieke problemen te brengen. Integendeel, bedoeld als een aanval op Dijkstal, eindigde het debat met een CDA-fractieleider die volledig vastliep in zijn manoeuvres en zich terugtrok in de verdedigende stellingen. Pijnlijk werd duidelijk dat hij de fijne kneepjes van de interpellatie, het schaakspel in het politieke debat, niet beheerste.

Na de Journaaluitzending ging Heerma naar eigen zeggen 'de confrontatie' met zijn fractie aan, om met een hoge inzet het draagvlak onder zijn politiek leiderschap

te beproeven.⁸⁷ Hij dwong de fractieleden tot een veroordeling van het ‘gelazer’ van de anonieme critici en dreigde met aftreden als collega’s hem opnieuw in de rug zouden aanvallen. Aan het beeld van een verbitterde politicus die zich door zijn politieke vrienden verraden voelde, droeg zijn uitval naar de anonymi bij: ‘Lafbekken.’ Kort daarna wees de fractie De Hoop Scheffer als ‘secondant’ van Heerma aan – een ongebruikelijke stap die vooraf leek te gaan aan een definitieve wisseling van de wacht tussen beiden.⁸⁸

Privéleven gaat voor

Niettemin was het in dat stadium nog allerminst een gelopen race voor De Hoop Scheffer. In de persoon Tineke Lodders-Elfferich diende zich een geheide kanshebber aan op het lijsttrekkerschap bij de volgende verkiezingen. Als waarnemend voorzitter had zij zich in de zwarte maanden rond de nederlaag van 1994 een waar crisisbeheerser getoond, door als vraagbaak voor de wanhopige Lubbers te fungeren en bovenal door Brinkman, tegen diens zin, tot het neerleggen van het fractieleiderschap te bewegen. Met dat optreden had zij veel krediet verworven. Lodders liet de kans om de eerste vrouw aan de leiding van het CDA te worden echter liggen. Zij wenste haar privéleven niet op te offeren aan een functie die haar week in, week uit volledig zou bezetten.

Met Lodders trad tegelijkertijd de belangrijkste kandidaat van de christelijk-sociale vleugel in het CDA terug, hoewel zij als voorzitter van de commissie die het verkiezingsprogramma voor 1998 schreef nog wel haar stempel kon drukken op de christendemocratische koers. De tragiek van de christelijk-sociale stroming was dat die sinds de val van Brinkman de overhand in de partij had gekregen, maar tegelijkertijd niet in staat bleek te zijn een overtuigende, onbetwiste leider naar voren te schuiven, nu zowel Heerma als Lodders was afgefallen.

De partijraad van juni 1996 markeerde het overwicht van de christelijk-sociale vleugel. Met een ondubbelzinnige uitspraak over de handhaving van het wettelijk minimumloon gaf de raad het signaal af dat het CDA, na het intermezzo-Brinkman, terug was in het traditionele spoor van een partij die zorg om de bestaanszekerheid van de sociaal zwakken paart aan een gematigd cultureel conservatisme. De raad gaf daarmee gehoor aan de waarschuwing van de commissie-Gardeniers dat het sociale profiel van het CDA ernstig had geleden onder de controverse over het minimumloon tussen Brinkman en Lubbers. Dat profiel kreeg ook in het beleid van de Tweede Kamerfractie weer contouren. De fractie streed samen met de PVDA en D66 voor hogere huursubsidies, verzette zich tegen de verlaging van de kinderbijslag en de afschaffing van de Algemene Weduwen- en Wezenwet, spande zich in voor meer geld ten behoeve van thuis- en pleegzorg en bepleitte een hogere uitkering voor bijstandsmoeders.

De keuze voor een christelijk-sociaal profiel was een van de tekenen dat het CDA zich hervond. De basis voor deze ideologische herprofilering was mede gelegd in

het strategierapport *Nieuwe wegen, vaste waarden*, geschreven door een commissie onder leiding van de gezaghebbende christendemocraat Andriessen, met Jan Peter Balkenende en Herman Wijffels als coauteurs. Het betoog over een nieuw evenwicht tussen persoonlijke en maatschappelijke verantwoordelijkheid, over solidariteit in deze tijd en over de repercussies van rentmeesterschap op het milieubeleid, had op het CDA de uitwerking van een catharsis. Bij zowel het kader als bij geestverwante organisaties wekte *Nieuwe wegen, vaste waarden* het gevoel dat het CDA er weer toe deed.

Ook het WI droeg bij aan de ideologische herprofilering, zij het dat directeur Jos van Gennip zich meer concentreerde op de cultureel conservatieve kant van het gedachtegoed. Waar *Nieuwe wegen, vaste waarden* nog een opvallend positieve toon over de individualisering aansloeg, koos Van Gennip voor somberder klanken over dat moderniseringsproces. Het CDA moest zich laten gelden als een contrapunt van de heersende cultuur, ook al zou dat de christendemocraten op hoon en minachting komen te staan van ‘de grachtengordel en alles wat daar omheen cirkelt’.⁸⁹

Kern van Van Gennips betoog was dat het CDA de behoefte aan herstel van de ‘menselijke maat’ moest verwoorden in een politiek verhaal: ‘Wie de lucht opsnuift van nieuwe behoeftes en trends, ziet tegenover zaken als globalisering, onzekerheid, anonimisering, onveiligheid en Europeanisering één duidelijke reactie, namelijk de behoefte aan herstel van de menselijke maat, levende gemeenschappen, warmte in de samenleving.’⁹⁰ Hij bestreed dat deze behoefte iets kneuterigs was: ‘Het is de moderne vertaling van de trend naar herkenbaarheid.’ Dankzij zijn lokale en regionale worteling was het CDA volgens Van Gennip bij uitstek toegerust voor politiek verzet tegen de grootschaligheid. Het CDA moet zijn eigen veelkleurigheid uitbuiten, meende hij, zodat de Limburgse christendemocraten herkenbaar zouden zijn als Limburgers en de Friese als Friezen. ‘Zo’n inzet op de eigen identiteit zou wel eens heel modern kunnen zijn,’ zo refereerde hij aan het sixties-ideaal van kleinschaligheid.

In de oppositie tegen de ‘Randstadcoalitie’, zoals het CDA Paars wel aanduidde, paktten de christendemocraten het thema van de doorgeschoten grootschaligheid op. Het vormde de rode draad in redes van Heerma en partijvoorzitter Helgers op het voorjaarscongres van het CDA in 1995. Helgers ging zo ver te spreken van een nieuwe ‘sociale kwestie’. Zoals honderd jaar tevoren de grootschalige industrie de arbeiders in kommervolle omstandigheden had gebracht, zo zou de ‘onbegrensde ruimte’ in de 24 uurseconomie de opkomst van nieuwe groepen gemarginaliseerde burgers kunnen betekenen. Helgers: ‘Ik zie mensen uit de boot vallen. Een nieuwe groep van mensen die niet mee kunnen, mensen in de armoedeval. De derde generatie werkloze families, allochtonen, ongeschoolde langdurig werklozen. Kinderen die wel zijn opgegroeid maar nooit opgevoed. Een nieuwe groep analfabeten, mensen die de aansluiting met de nieuwe techniek hebben gemist.’⁹¹

Heerma en Van Gennip staken de hand in eigen boezem en wezen op de medeverantwoordelijkheid die het CDA droeg voor het beleid van schaalvergroting

op het platteland, in het onderwijs, in de zorgsector. ‘Het CDA heeft zijn achterban op dierbare plekken geraakt,’ aldus Van Gennip. ‘Met de schaalvergroting zijn we doorgeschoten,’ zei Heerma.⁹² Daarom meende Van Gennip dat het CDA zich meer betrokken moest tonen bij de belevingswereld van de burgers: ‘Mensen die hechten aan arbeidzaamheid, sparen, een eigen huis, zekerheid voor de oude dag, een samenleving op menselijke maat, veiligheid op straat, een propere leefomgeving, een leefbaar en vitaal platteland.’⁹³

Ook de grimmige kant van het gemeenschapsdenken of communitarisme werd zichtbaar, daar waar het streven naar kleinschaligheid bleek te appelleren aan heimwee naar het oude en vertrouwde, het knusse Nederland van vroeger, het Nederland zonder vreemdelingen. Vooral in uitlatingen van Helgers klonken tegen buitenlanders gerichte sentimenten door, als hij sprak over de noodzaak dat het CDA vaker thema’s aansneed ‘die op verjaardagen worden besproken’.⁹⁴

Nadien zou in het CDA regelmatig de inherente spanning zichtbaar worden tussen de eenvormigheidsdrang die het gemeenschapsdenken aankleeft enerzijds, en anderzijds het pluriformiteitsbeginsel dat evenzeer deel uitmaakt van de christendemocratische denktraditie. Kees Klop, ten tijde van Van Gennip de adjunct-directeur van het WI, onderkende al gauw dat gevaar van enggestigheid en benepenheid. ‘Het moet wel om méér gaan dan alleen geborgenheid in eigen kring,’ zei hij over het gemeenschapsdenken. ‘De extra dimensie moet komen uit naastenliefde die groeps grenzen doorbreekt. Anders kan het zijn dat we terugvallen op burgerlijk fatsoen.’⁹⁵

Vast op koers, toch weer verlies

De grote kater over de zo krachtig ingezette christelijk-sociale koers kwam met de nieuwe electorale nederlaag van 1998. Tegen de verwachting verloor het CDA bij de Tweede Kamerverkiezingen in mei opnieuw, deze keer vijf zetels (zie tabel 1 in de bijlage). Ondanks de geringere teruggang dan in het rampjaar 1994, schokte het verlies de partij deze keer zo mogelijk nog harder. Het CDA dacht zich te hebben hervonden met een nieuwe lijsttrekker, een nieuwe generatie politici en een verkiezingsprogramma dat de christendemocraten een onderscheidend, ideologisch geladen christelijk-sociaal profiel tegenover de VVD en de PVDA verschaftte. En dan toch dat verlies.

In het verkiezingsprogramma, geschreven door een commissie onder leiding van Lodders, werd de christelijk-sociale koers vooral zichtbaar op sociaaleconomisch terrein. Het sloeg een bewogen toon aan, met krachtige accenten op verbetering van de kwaliteit van de samenleving, zoals de zorg voor gehandicapten, en op ondersteuning van mensen met een minimuminkomen en gezinnen met kinderen. Daarom zagen de christendemocraten, als enige van de grote partijen, af van een belastingverlaging voor iedereen en bepleitten zij een tegemoetkoming voor de lage inkomens in hun kosten voor wonen, zorg en onderwijs.

Het CDA stelde het vertrouwen in de offervaardigheid van mensen met een hoog inkomen ten gunste van lager betaalden op de nieuw ontwikkelde ideeën over het gemeenschapsdenken. Dankzij de ‘waardevolle Nederlandse cultuur van zorgen voor elkaar’ zou wederkerigheid de relaties tussen mensen bepalen, meende Lodders. ‘Grote groepen Nederlanders, ook mensen die dat lot niet treft, zijn bezorgd over de armoede en de tweedeling in de samenleving. Stille armoede en schreeuwende rijkdom mogen niet samengaan. Onze inzet voor de groepen aan de onderkant zal veel kiezers aanspreken. Zij hebben het hart op de goede plaats,’ zei zij.⁹⁶ Naar aanleiding van dit programma signaleerde Jan Willem Duyvendak, prominent lid van GroenLinks, een toenadering tussen het CDA en zijn partij. Volgens hem waren de verschillen tussen CDA en GroenLinks nog slechts gradueel, niet meer principieel.⁹⁷

Spoedig na de verkiezingsnederlaag begon lijsttrekker De Hoop Scheffer afstand te nemen van het eigen programma. Hij klaagde over het ‘linkse’ imago dat het CDA in de ‘buitenwereld’ zou hebben, hetgeen hij weet aan de keuze af te zien van een algemene lastenverlichting. De Hoop Scheffer vreesde dat dit imago het CDA ‘kwetsbaar’ maakte en de partij een ‘kunstmatige’ rol opdrong die niet paste bij de christendemocratische identiteit.⁹⁸

Al eerder had De Hoop Scheffer een kijkje in zijn politieke ziel gegeven met zijn pleidooi voor loslating van het minimumloon, grootschalige verkoop van huurwoningen en afschaffing van de belasting op het eigen huis en op vermogens. Al met al kregen critici hun indruk bevestigd dat sinds het aantreden van De Hoop Scheffer de man en het program bij het CDA niet samenvielen. De ideologie werkte nog niet als bindmiddel in de partij. Dat zou niet eerder het geval zijn dan na het aantreden van Balkenende als partijleider, op 1 oktober 2001.

Sjiek en weinig katholiek

Jaap de Hoop Scheffer trad op 27 maart 1997 aan als fractieleider. Ruim twee weken eerder had hij enig voorwerk voor de overname van het leiderschap verricht in een achterafzaaltje van een klein kerkje in Leiden, voor een gehoor van studenten en journalisten, waar hij Heerma openlijk aanviel over diens stijl van oppositievoeren. Heerma meende dat het CDA elke kans om het kabinet-Kok ten val te brengen moest aangrijpen, óók als de christendemocraten daarvoor een standpunt moesten omarmen dat niet het hunne was. ‘Niet doen dus,’ zei De Hoop Scheffer kortweg. Hij verweet Heerma ‘lichtvaardigheid’.⁹⁹ Op die avond, op 11 maart 1997, werd De Hoop Scheffer gesecondeerd door de man die hij zijn ‘politieke peetvader’ noemde, Norbert Schmelzer. De voormalige KVP-leider speelde met twee andere katholieke politici, Dries van Agt en Hans Hillen, de rol van picador, de knecht van de stierenvechter die in de arena eerst de stier met speren verwondt, waarna zijn meester het dier de doodsteek kan toebrengen. Hillen vervulde die rol in de wandelgangen van de Tweede Kamer, door wie het maar wilde horen

te vertellen over Heerma's zwakke leiderschap. Van Agt nam de televisiekijkers voor zijn rekening.

Met Jaap Hoop Scheffer (1948) bezette een aimabele oud-diplomaat de voorzittersstoel van de CDA-fractie. Hij was telg uit een familie die haar fortuin had gemaakt in de financiële wereld van Amsterdam. Zijn grootvader leidde de Nationale Hypotheekbank en zijn vader was algemeen secretaris van de Vereniging voor de Effectenhandel, het bestuur van de Amsterdamse Effectenbeurs. Na zijn vorming aan het St.-Ignatiusgymnasium in Amsterdam, een jezuïetencollege, studeerde hij rechten in Leiden, waar hij actief lid was van het Leidsch Studenten Corps. 'Qua verschijning, articulatie, opleiding en optreden een archetypische bewoner van het slijke Haagse Benoordenhout,' zo typeerde de commentator van *NRC Handelsblad* Joep Bik hem na zijn komst naar Den Haag.¹⁰⁰ Na vanaf 1980 achtereenvolgens de ministers van Buitenlandse Zaken Chris van der Klauw, Max van der Stoep en Hans van den Broek te hebben gediend als persoonlijk secretaris, haalde De Hoop Scheffer in 1986 met de hakken over de sloot de Tweede Kamer, als nummer 54 op de kandidatenlijst. Vier jaar eerder had hij zich aangemeld als CDA-lid, na een blauwe maandag bij D66 actief te zijn geweest. Hij wierp zich in de strijd om een Kamerzetel op aandringen van Schmelzer, nadat hij had geschreven op een advertentie waarin het CDA politiek talent opriep zich te melden.

Al bij zijn aantreden als fractievoorzitter schreven commentatoren dat De Hoop Scheffer tot dan toe meer op de voorgrond was getreden als een parlementariër die handig en ad rem debatteerde dan als een uitgesproken christendemocraat. Van hem hoefde men geen bevlogen speeches over de beginselen van christendemocratische politiek te verwachten. Op de vraag welke specifieke kwaliteiten, naast zijn kunde in het debat, De Hoop Scheffer een goed christendemocraat maakten, veronderstelde zijn voorganger Heerma dat de kandidatencommissie daar bij de samenstelling van de verkiezingslijst ongetwijfeld op had gelet.

Bij het aftreden van De Hoop Scheffer, vier jaar later, was de grondlijn in de kritiek op hem nochtans dat hij zich het gedachtegoed van de partij onvoldoende eigen had gemaakt en daardoor niet voor het voetlicht had weten te brengen. Partijvoorzitter Marnix van Rij, de man die de coup tegen hem leidde, verwoordde de overheersende mening in het CDA dat De Hoop Scheffer zich in Kamerdebatten al te zeer als een kameleon had opgesteld en te weinig de eigen positie van het CDA had gemarkeerd. Tekenend was hoe hij in het euthanasiedebat eerst verbaal hoog inzette en het onderwerp politiseerde, om op het moment suprême, bij de stemming over de euthanasiewet, onzichtbaar te blijven door van een stemverklaring over dit principiële onderwerp af te zien.

Maar de vraag is of De Hoop Scheffers kleurloosheid als christendemocraat de volledige verklaring voor zijn mislukte partijleiderschap was. Wellicht zwaarwegender nog was dat hij in habitus en spraak alle kenmerken van zijn gegoede herkomst uit de rijke Amsterdamse burgerij in zich droeg. Dat diskwalificeerde hem allesbehalve als politicus, integendeel: het verlangen naar de beschaving van jezuïetisch gevormde gymnasiasten als De Hoop Scheffer, Lubbers en Van Mierlo

kan prangend zijn in het circus dat de politiek aan het begin van de eenentwintigste eeuw soms is. Maar hoeveel kwaliteiten zijn milieu ook met zich meebracht, hierdoor werd De Hoop Scheffer niet gekneed tot een herkenbare, authentieke christendemocratische politicus met wie de CDA-achterban zich kon identificeren. Hoewel katholiek opgevoed, was van een katholieke nestgeur bij hem niets te bespeuren. Dat was niet verwonderlijk, want zijn familie behoorde generaties lang tot de doopsgezinden, een vrijzinnig, intellectueel en liberaal getint geloofsgenootschap, dat qua cultuur ver van het katholicisme afstaat. Pas zijn vader was tot het katholicisme overgegaan, na diens huwelijk met een rooms meisje.

Opnieuw had het CDA met Jaap de Hoop Scheffer dus een lijsttrekker met wie katholieken beneden de rivieren zich moeilijk konden identificeren. Eerder oogde hij voor hen als een representant van het gehate grootkapitaal van boven de Moerdijk. 'In het zuidelijke bastion van de katholieke bloedgroep roepen Jaaps overgeërfdde eigenschappen, zich vooral uitend in zijn niet bepaald zoetgevooidde stem, onmiddellijk associaties op met een wereld waarin de liberalen heer en meester waren, zowel boven als beneden de rivieren, en de katholieken tweederangs burgers,' schreef *NRC Handelsblad*-columnist Jérôme Heldring.¹⁰¹

Welbeschouwd was de eerste lijsttrekker van het CDA, Van Agt, meteen ook de laatste die zowel voor protestanten herkenbaar was, vooral dankzij zijn ijveren voor een ethisch réveil, als voor zuidelijke katholieken. Het CDA, in belangrijke mate bestierd vanuit Den Haag, lijkt het cruciale belang van het behoud van het electoraat in Noord-Brabant en Limburg onvoldoende te hebben onderkend, ondanks de gewoonte om de partijvoorzitter als het even kon te rekruteren onder zuidelijke katholieken. Bij de Kamerverkiezingen van 2010 werd deze onachtzaamheid vooral in Limburg wreed afgestraft, met de overloop van tal van voormalige CDA-stemmers naar de PVV van Wilders, maar ook na de stembusstrijd van 2006, toen de SP in Noord-Brabant ten koste van het CDA een spectaculaire groei bleek te hebben geboekt, waren de tekenen duidelijk.

Een nuttige coup

De actie waarmee Van Rij in de laatste week van september 2001 een einde maakte aan het CDA-leiderschap van De Hoop Scheffer, kostte ook de partijvoorzitter zelf de politieke kop.¹⁰² Op de avond van donderdag 27 september trad hij af, maar niet nadat hij de positie van De Hoop Scheffer zo ver had ondermijnd dat diens vertrek een kwestie van dagen leek. Op een enkele krant na waren de media vernietigend in hun oordeel over de coup. Zij spraken over het 'sterfhuis CDA' of over de 'wildernis' waarin de christendemocraten zouden verkeren.¹⁰³ Maar achteraf bezien, legde Van Rij met zijn actie de basis voor de terugkeer van het CDA aan de macht, een halfjaar later.

Van Rij voorzag met De Hoop Scheffer als lijsttrekker een nieuwe nederlaag bij de Tweede Kamerverkiezingen van mei 2002. Nog meer vreesde hij dat zo'n

verlies na de voorafgaande stembusdrama's het CDA wel eens de nekslag zou kunnen geven. Eerder, in augustus 2001, had partijprominent Yvonne van Rooy al aan De Hoop Scheffer gevraagd als kandidaat-lijsttrekker plaats te maken voor Van Rij zelf. Dat weigerde de fractieleider toen. Maar in het laatste weekeinde van september was er geen houden meer aan. De dagen daarvoor had Van Rij een machtsstrijd met De Hoop Scheffer ontketend. Daarin sneuvelde hij weliswaar zelf als eerste, maar het resultaat was ook dat het dagelijks bestuur het vertrouwen in De Hoop Scheffer opzegde. De fractievoorzitter en beoogde lijsttrekker trok op zaterdagavond de onvermijdelijke conclusie en stapte op. Op maandag 1 oktober kwam er een formeel einde aan zijn fractievoorzitterschap. Op dat moment was al duidelijk dat Balkenende hem zou opvolgen.

Balkenende liet in dat crisisweekeinde voor het eerst zien dat hij beschikte over een instinct voor de macht. Voor wie voorbij Balkenendes uiterlijk van beste jongetje van de klas wilde kijken, werd dat instinct opnieuw zichtbaar in de verkiezingscampagne van 2002, toen hij in het spektakel dat Pim Fortuyn ontkende als enige het hoofd koel hield. Balkenende liet zich niet van zijn stuk brengen door de dandy-politicus. Niet alleen voelde hij aan dat het CDA als grootste oppositiepartij garen kon spinnen bij de exploderende afkeer van Paars, ook probeerde hij zich in te leven in de reële zorgen onder de kiezers en deed hij hun zwevende stemgedrag niet af als wispelturigheid. Hij werd zo de vluchtheuvel voor kiezers die te midden van alle opwindende en emoties naar rust en evenwicht in de politiek verlangden.

In het weekeinde waarin Balkenende naar het lijsttrekkerschap greep, zag hij in dat hij de meeste kans maakte als hij de partij achter zich zou krijgen. Gedurende dat weekeinde schaarde het ene na het andere provinciale afdelingsbestuur zich achter zijn kandidatuur, om te beginnen met het Limburgse. Op het moment dat de voorzitter van die provinciale afdeling, de latere gouverneur Frissen, op zondag zijn steun voor een lijsttrekkerschap van Balkenende uitsprak, was duidelijk dat de race eigenlijk al was gelopen. Maandagavond 1 oktober bekrachtigde het landelijke partijbestuur de voordracht. In 2010 leidde dezelfde Frissen, de man die Balkenende negen jaar eerder het beslissende duwtje gaf, de commissie die de deconfiture van het CDA bij de verkiezingen moest onderzoeken.

Vereenzelvigd met een missie

'Ik ga graag door als premier. Niet voor mezelf. Ik kan me zeer wel een ander leven voorstellen dat minder belastend is voor mijn vrouw Bianca en mijn dochter Amelie. Ik ga door omdat ik weet dat ik een missie heb.'¹⁰⁴ Met deze uitspraak, twee weken voor de Kamerverkiezingen van 9 juni 2010, gunde Jan Peter Balkenende de lezers van het *Reformatorisch Dagblad* een blik op zijn missionaire bezieling. Hij vereenzelvigde zijn persoon als het ware met die missie, die hij verwoordde als: 'Een beter Nederland, daar gaat het mij om.' In de campagneweken

leek die missionaire aandrift hem een ononwankelbaar geloof in de goede afloop te bezorgen, ondanks de permanent ongunstige peilingen. Balkenende wilde door als premier, omdat hij de gedachte had dat hij nog niet klaar was. ‘Volharden bij het ideaal’, luidde de verkiezingslogan van ARP-leider Kuyper in 1901, waarin Balkenende zijn inzet herkende. ‘Ik ben een Zeeuw. Ik fiets graag tegen de wind in, dan ga ik alleen maar harder,’ zei hij. Om dat te bewijzen, ging hij met genoeg in op de uitnodiging van televisiepresentator Matthijs van Nieuwkerk om met diens sidekick Jan Mulder, afkomstig uit het even winderige Oost-Groningen, voor de camera een wielervedstrijdje te houden. Balkenende won met glans en beklonk dat met een high five met Mulder.

Het ongebroken optimisme van Balkenende maakte evenwel ook een wat vreemde indruk, alsof de tekenen van het naderende onheil hem niet bereikten. Ook dát kon het gevolg zijn van zijn missionaire aandrift. Door zichzelf zo nauw te verbinden met een taak, alsof hij persoonlijk een hogere opdracht tot heil van het land had ontvangen, leek hij ziende blind en horende doof voor signalen dat zijn tijd in de politiek was gekomen. Net als Brinkman in 1994 maakte hij de indruk de macht als vanzelfsprekend te beschouwen. En net als destijds had de partij haar lot zozeer met dat van de leider verknoopt dat zij onvoldoende functioneerde als corrigerend mechanisme. ‘Zonder tegenspraak ontaardt de missionaire aandrift snel in machtshonger,’ concludeerde politiek commentator Goslinga.¹⁰⁵

Acht jaar eerder, op de verkiezingsavond van 15 mei 2002, riep Balkenendes vader tegen hem: ‘En nu naar het Catshuis!’ Met hun nieuwe lijsttrekker hadden de christendemocraten 14 zetels winst geboekt, waarmee ze met 43 zetels de grootste fractie in de Tweede Kamer werden (zie tabel 1 in de bijlage). Balkenende gaf gehoor aan de oproep van zijn vader. Hij negeerde adviezen, ook uit eigen kring, om de lokroep van de macht te weerstaan, het premierschap aan een meer ervaren CDA’er over te laten en als fractieleider in de Tweede Kamer zijn politiek leiderschap steviger te funderen. ‘Jan Peter is als een halfwas aan het premierschap begonnen,’ zei Hillen, de vroegere strateeg van de CDA-fractie, naderhand. ‘Dat we in 2002 de grootste werden, kwam eigenlijk te vroeg. Een volledig rijpingsproces was ons niet gegeven.’ Ook oud-CDA-fractieleider Willem Aantjes betreurde openlijk dat Balkenende zijn geduld niet wist te bewaren en de functie van premier voortijdig naar zich toetrok: ‘Het premierschap is geen stageplaats.’¹⁰⁶

Balkenende trad als premier aan in de roerige tijd van de revolte die Fortuyn had ontketend. Na een periode waarin de paarse regeringscoalitie de rust onder het electoraat abusievelijk aanzag voor tevredenheid, kwam het tot een uitbarsting van ongenoegen onder de kiezers. Zij straffen de paarse partijen PVDa, VVD en D66 af met het ongekende verlies van 43 zetels en brachten de nieuwkomer Lijst Pim Fortuyn (LPF) met 26 zetels in de Tweede Kamer. Niet alleen in de politiek, ook in de maatschappij was de sfeer woelig en geagiteerd na de moord op Fortuyn, negen dagen voor de verkiezingen. Tegelijkertijd stevende de economie af op een recessie.

Er zijn nauwelijks moeilijker omstandigheden denkbaar om aan te treden. Toch nam Balkenende zijn verantwoordelijkheid, hoewel hij nog geen enkele ervaring als minister had kunnen opdoen. Als onverwachte winnaar van de verkiezingen deed hij wat na de moord op de 'goddelijke kale' onvermijdelijk was: hij sloot een regeringscoalitie met de LPF. 'Het land mot toch geregeerd worden,' bracht Balkenendes steun en toeverlaat in die periode, Piet Hein Donner, de onvermijdelijkheid van die keuze onder woorden.¹⁰⁷ Balkenende gaf daarmee een proeve van leiderschap af, waarmee hij vermoedelijk een verdere escalatie van de revolte van 2002 heeft voorkomen.

Persoonlijke ambitie zal bij Balkenende ongetwijfeld een rol hebben gespeeld bij zijn keuze voor het premierschap. Maar wat die keuze vergemakkelijkte was dat het CDA weer op de been was, na zijn recuperatie in de oppositieperiode. Het CDA had in die acht jaar veel van de oude reflexen van bestuurderspartij afgeleerd. De partij was als eigen macht tegenover de Haagse geledingen gerevitaliseerd, vooral ten tijde van voorzitter Van Rij. De christendemocraten hadden ook hun ideologie nieuw leven ingeblazen, in het bijzonder dankzij het strategierapport *Nieuwe wegen, vaste waarden*.

Bovendien bestond er na het aantreden van Balkenende geen onduidelijkheid meer over de vraag bij wie het christendemocratisch leiderschap berustte. Wekte De Hoop Scheffer als christendemocraat bij tijd en wijle de indruk een zoekende in de woestijn te zijn, bij Balkenende vielen politicus en christendemocratisch gedachtegoed weer samen. De historicus en jurist investeerde sinds het midden van de jaren tachtig veel in de modernisering van de christendemocratische denkbeelden, puttend uit de oude bronnen. Hij leek dan ook bij uitstek de figuur om het CDA weer een eigen ideologisch profiel te geven. In 1996 voelde hij zich al sterk genoeg om PVDA-leider Kok in het gezicht te slingeren: 'Uw economische orde is de onze niet.'¹⁰⁸ Daarmee gaf hij aan dat de christendemocratie wel degelijk in staat kon zijn een alternatief te bieden voor het paarse beleid van marktwerking, liberalisering en privatisering.

Bij het aantreden van Balkenende als premier waren alle factoren die het CDA na de electorale afstraffing van 1994 als een kwal op het strand hadden geworpen weer op orde. De partij functioneerde en de ideologie was weer helder, evenals het christendemocratisch leiderschap. Met deze ruggensteun durfde Balkenende de stap naar het premierschap in 2002 aan, ondanks zijn onervarenheid als bestuurder. De belofte een 'baken van rust' te zijn in verwarde tijden, zoals CDA-fractie leider Pieter van Geel hem later aanduidde, heeft hij evenwel nooit kunnen inlossen, misschien wel doordat de CDA'er in hem de premier te veel in de weg bleef staan.¹⁰⁹ De fitnesses van het premierschap behelzen in de eerste plaats het vermogen om boven de partijen te staan. Dat is Balkenende, als het erop aankwam, niet gelukt.

Premier in populistische tijden

Nu was het ook geen sinecure om premier te zijn in een tijd waarin het populisme gaandeweg aan kracht won. Balkenende kreeg te maken met een politieke beweging die, in de beeldspraak van de socioloog Jacques van Doorn, geen eigen kompas heeft om haar koers te bepalen maar een radar, afgesteld op het straatrumoer.¹¹⁰ In het eerste decennium van deze eeuw kostte het politici van de klassieke partijen, Balkenende niet uitgezonderd, moeite zich te verweren tegen de heroïek van populistische leiders die pretendeerden namens het volk op te staan tegen het Haagse establishment. De populistische politicus Wilders beriep zich in Kamerdebatten bij herhaling op de ‘miljoenen buiten dit huis’ die achter hem zouden staan. Deze waren leidend voor hem – niet beginselen, een partijprogramma of staatsrechtelijke mores. Een populistische politicus als de pvv-leider benut conflicten als een scheppende kracht en wil ze daarom allesbehalve pacificeren. Zulk theatraal leiderschap gedijt in een crisissfeer, en als de crisis er niet is, doet de populist wel alsof. Mede daarom sprak Fortuyn van ‘de puinhopen van Paars’ en Wilders van een ‘tsunami van moslims’ en ‘de islamisering van Nederland’.

Het populisme had eerder de bestuurdersgeneratie van Wim Kok en Hans Dijkstal weggeveegd, om vervolgens de toon te zetten voor een vorm van politiek die zich weinig gelegen liet liggen aan oude conventies en gebruiken. Balkenende kreeg direct bij zijn aantreden met dat fenomeen te maken, in de coalitie met de ruziezoekers en brekebenen van de LPF. Het eerste kabinet-Balkenende was van begin af aan getekend door onenigheid en naijver tussen bewindslieden van de LPF onderling, vooral tussen de ministers Eduard Bomhoff (Volksgezondheid) en Herman Heinsbroek (Economische Zaken). Op woensdag 16 oktober 2002 namen zij ontslag, nadat samenwerking tussen beiden niet meer mogelijk bleek te zijn. Daarop zegden de fractievoorzitters van vvd en cda, Gerrit Zalm en Maxime Verhagen, het vertrouwen in het kabinet op. Pijnlijk was dat de crisis escaleerde op de dag van de uitvaart van prins Claus, 24 uur eerder. Koud vertrokken van de plechtigheid in de Nieuwe Kerk in Delft, kwamen de ministers onder leiding van Balkenende ’s avonds bijeen – formeel om over de uitbreiding van de Europese Unie (EU) te beraadslagen, in werkelijkheid om machteloos toe te zien bij het prestigegevecht van Bomhoff en Heinsbroek.

Dat was niet de enige keer tijdens zijn premierschap dat het Balkenende ontbrak aan staatkundige fijngevoeligheid. In kwesties die zich tijdens zijn premierschap voordeden rond het koninklijk huis vertoonde hij niet altijd de souplesse en subtiliteit die in de delicate verhouding tussen koningin en minister-president geboden zijn. In de weken rond het referendum over de Europese grondwet op 1 juni 2005 bevestigde hij met onhandig optreden het vooroordeel van burgers dat politici met hun stem doen wat hun goeddunkt. Vóór de volksraadpleging zei Balkenende dat het enkel en alleen over het EU-verdrag ging, daarna legde hij de tegenstem uit als een protest tegen de hoge Nederlandse bijdrage aan de Unie. Hij zette de kiezers vooraf ook nog eens onder druk met de jeremiade dat bij een

verwerping van het verdrag ‘Nederland en zijn premier’ voor gek zouden staan in Brussel.¹¹¹

De staat at de samenleving op

Bij de verkiezingen van 22 januari 2003 was de PVDA, met Wouter Bos voor het eerst als lijsttrekker, de grote winnaar. De sociaaldemocraten boekten 19 zetels winst en kwamen op 42 zetels, waarmee zij ongeveer terug waren op het ‘oude’ niveau ten tijde van Paars. Balkenende, wiens CDA met één zetel winst naar 44 klom, kon in de formatie niet om de PVDA heen, hoewel voortgezette regerings-samenwerking met de VVD zijn voorkeur had. De poging een kabinet met de sociaaldemocraten te formeren, strandde na 77 dagen ten langen leste op een ‘test’ van de christendemocraten hoe ver de beoogde coalitiepartner bereid was te gaan in hervormingen van de verzorgingsstaat en bezuinigingen. Het CDA stelde in een eindbod het loslaten van de koppeling tussen lonen en uitkeringen voor, naast een pakket aanvullende bezuinigingen van 2,5 miljard euro op onder meer de sociale zekerheid en de stadsvernieuwing. Dat was voor de PVDA onaanvaardbaar. Het CDA kon daarop de draai naar de VVD en D66 maken, de liberale partijen waarop Balkenende meer vertrouwde als het ging om de hervorming van de verzorgingsstaat, het kernproject van zijn beleid.

Voor een duiding van Balkenendes handelen als premier sinds 2002 is de continuïteit in zijn denken over de verzorgingsstaat van wezenlijk belang. Het streven de overheidszorg terug te brengen tot een ‘basisvoorziening’, zoals al stond verwoord in de regeringsverklaring van zijn eerste kabinet, was gebaseerd op zijn overtuiging dat de verzorgingsstaat het initiatief aan de maatschappij had ontnomen.¹¹² Mensen zouden geen verantwoordelijkheden meer jegens elkaar hebben, alleen nog afdwingbare rechten bij de overheid. Daardoor was het cement verdwenen uit de maatschappelijke verbanden waarin burgers zich vanouds verenigden om gemeenschapsvoorzieningen in de zorg, het onderwijs, de cultuur en het wonen op peil te houden. De staat had de samenleving opgegeten, meende Balkenende met de Franse socioloog Alain Touraine, en zo het burgerschap ondermijnd.¹¹³

Naast de financiële noodzaak om de kosten van de overheid terug te dringen, had Balkenende daarom ook een moreel doel met de ontmanteling van de verzorgingstaat. Een reeks van toespraken gaf zicht op die drijfveer. In dat morele doel zat ook het onderscheid tussen zijn hervormingsbeleid en dat van Lubbers, bij wie de financiële noodzaak van een afgeslankte verzorgingsstaat vooropstond. Lubbers zelf beoordeelde spoedig na zijn vertrek uit de politiek zijn eigen beleid als te pragmatisch. Hoe succesvol het ook in financiële zin mocht zijn geweest, zei hij, het werkte wel een overmaat van ‘verzakelijking’ in de hand.¹¹⁴

Het morele doel van Balkenende was dat hij mensen meer verantwoordelijkheid voor hun eigen bestaan wilde geven, hun positie tegenover de staat versterken en

een 'nieuw arbeidsethos' vestigen, bepaald door deugden als gezamenlijkheid en ijver. Dat was de rode draad in zijn politieke denken, al sinds hij begin jaren tachtig als medewerker van het W1 bij het CDA betrokken raakte.

In het debat over de regeringsverklaring van het tweede kabinet-Balkenende op 11 juni 2003 noemde de premier de modernisering van de verzorgingsstaat het bindmiddel van de nieuwe coalitie van CDA, VVD en D66. Met hun gezamenlijke visie op de verschillende verantwoordelijkheden van overheid en burger, onderscheidde de christendemocraten en liberalen zich van PVDA, GroenLinks en SP. 'Onze overtuiging is dat de verantwoordelijkheid te veel is gecollectiveerd,' zei Balkenende in de regeringsverklaring. 'Het kabinet zal de balans tussen collectieve en individuele verantwoordelijkheid herstellen. Krampachtig vasthouden aan bestaande belangen en rechten is voor ons geen serieuze optie. Een werkelijk sociaal beleid is op dit moment een krachtig hervormingsbeleid.'¹¹⁵

In zijn Tinbergenlezing citeerde Balkenende met instemming wijlen Jan van den Brink, de katholieke minister van Economische Zaken in de jaren 1948-1952, die schetste hoe de verzorgingsstaat het ontstaan van een 'nieuw arbeidsethos' in de hand had gewerkt, waarin burgers inspanning en het leveren van prestaties met argwaan bekeken.¹¹⁶ Balkenende meende dat dit ethos nog altijd zijn sporen naliet en de sanering van de verzorgingsstaat daarom op zoveel weerstand stuitte. 'Ik houd staande dat we na de grote welvaartssprong ook iets verloren hebben,' zei hij in de Bilderberglezing, een andere sleutelrede.¹¹⁷ 'En dat is het besef dat welvaart niet vanzelf spreekt. Welvaart vraagt ook inspanning en de bereidheid van iedereen naar vermogen mee te doen.'

Balkenende, in zijn jeugd te Kapelle gevormd met de idee van Abraham Kuyper dat 'ge bij den chocoladeketel en water- en melkkaraf geen geslacht van kloeke calvinisten kweekt', gaf daarmee de ontmanteling van de verzorgingsstaat de trekken van een cultuurstrijd. Daarin moest het ontspannen arbeidsethos plaatsmaken voor de deugden van gezamenlijkheid en ijver. Balkenende had het ideaalbeeld van een 'participatiemaatschappij' met hardwerkende, fatsoenlijke burgers. In de VVD met haar prestatiemoraal zag hij een betrouwbare bondgenoot in deze strijd, veel meer dan in de PVDA, de partij die als geen ander was verbonden met de cultuur van de verzorgingsstaat.

Toch zou Balkenende de steven moeten wenden naar de PVDA. Bij de vervroegde Kamerverkiezingen na de val van zijn tweede kabinet in november 2006 haalden CDA en VVD geen meerderheid en moest hij uitwijken naar de sociaaldemocraten. De christelijk-rode coalitie met de ChristenUnie, debutant in de regering, kwam tot stand.

Als een banyanboom

Balkenendes tweede 'hervormingskabinet' had in zijn streven de verzorgingsstaat te saneren onder meer nieuwe wetten voor de bijstand en de arbeidsongeschikt-

heidsverzekering door het parlement geloodst. vvd-minister Hans Hoogervorst voerde bovendien een nieuwe zorgverzekeringwet in, met meer marktwerking en meer keuzevrijheid voor patiënten. Ook beperkte het kabinet de mogelijkheden om vervroegd uit het arbeidsproces te treden. Na al deze ingrepen in zorg en zekerheid had het kabinet voorlopig voldoende van de hervormingsgezindheid van de burgers gevergd, meende Balkenende. Dat voerde hij, naast de getalsmatige noodzakelijkheid, aan als inhoudelijk argument voor de switch van coalitiepartner naar de pvda en de ChristenUnie tijdens de kabinetsformatie van eind 2006 en begin 2007. 'Ik proefde dat we met onze hervormingsmaatregelen behoorlijk veel van de bevolking hadden gevraagd. We moesten meer rekening gaan houden met de spankracht van de samenleving,' zei Balkenende in een terugblik.¹¹⁸

Motto van het christelijk-rode kabinet was 'Samen werken, samen leven.' Het streefde naar grotere sociale samenhang, veiligheid en respect, innovatie, duurzaamheid en een actieve internationale en Europese rol. Volgens cda, pvda en ChristenUnie was de verdrijving van de stemming van polarisatie en confrontatie in de maatschappij de belangrijkste inzet van hun samenwerking. De drie partijen redeneerden dat die ontspanning ook kabinetsdoelen als een betere economie, meer internationale betrokkenheid, een beter milieu en een grotere veiligheid dichterbij zou brengen.¹¹⁹

Ondanks deze hoge inzet was de glans van het kabinet er meteen af, na het optreden van Balkenende in het debat over de regeringsverklaring op 1 maart 2007.¹²⁰ Normaal gesproken benut een premier deze traditionele gelegenheid om met een zelfbewuste presentatie van het regeerprogramma krachtig het aantreden van zijn nieuwe ministersploeg te markeren. Nu viel evenwel de slagschaduw van Wilders over het vierde kabinet-Balkenende.¹²¹ De pvv-leider wist alle aandacht op zich te vestigen met zijn aanval op de dubbele nationaliteit van de allochtone pvda-bewindslieden Ahmed Aboutaleb (Sociale Zaken) en Nebahat Albayrak (Justitie). Tekenend was dat de nieuwslezer van het NOS Journaal sprak van het 'paspoortendebat' en met geen woord repte over de regeringsverklaring.

Ook Balkenende zelf trof blaam. Hij scheen niet aan te voelen dat de ongekeerde aanval op de persoonlijke integriteit van Aboutaleb en Albayrak om een krachtig, ondubbelzinnig weerwoord van het kabinet vroeg. In plaats van zijn antwoord aan de Tweede Kamer te beginnen met een paukenslag, een klinkende verklaring waarin hij het voor 'zijn' bewindslieden opnam en Wilders om zijn verdachtmakingen terechtwees, behandelde hij de affaire ergens in zijn betoog als een willekeurig 'dossier', alsof de agitatie van de pvv-leider een trivialiteit was. Daarmee liet hij de kans schieten een momentum voor het kabinet te creëren.

Deze kwestie leek symptomatisch voor een zwakke kant van het premierschap van Balkenende. De ingebouwde spanning in alle kabinetten-Balkenende was dat de premier, als het erop aankwam, onvoldoende oog had voor de belangen van de bewindslieden van een andere politieke kleur. In de kwestie van de dubbele nationaliteit van Aboutaleb en Albayrak ging een kabinet met hoge ambities daardoor gehandicapt aan de slag.

Ook bij andere gelegenheden was Balkenende eerder partijman dan onpartijdig voorzitter van de ministerraad, waardoor partijpolitieke rivaliteiten het kabinet binnenslopen. Zo kwam het zwaarbevochten sociaal akkoord van 2004 vooral tot stand dankzij doortastend opereren van VVD-minister Zalm, gepokt en gemazeld in de polderdemocratie, maar probeerde Balkenende vervolgens de eer van dit wapenfeit naar zich toe te trekken. Hij bemoelijkte het slepende conflict over het ontslagrecht tussen CDA en PVDA in zijn vierde kabinet door openlijk partij te kiezen voor CDA-minister Donner van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. ‘Donner is CDA,’ zei hij.¹²² Ten tijde van de bankencrisis eind 2008 wekte hij bij vicepremier en minister van Financiën Bos irritatie door de sociaaldemocraat niet de eer van het crisisbeleid te gunnen en op het CDA-congres de aandacht te vestigen op zijn eigen prestaties.

Doordat ook Bos in het kabinet zowel partijleider als minister was, slaagde Balkenende noch hij erin voorbij het kortetermijnbelang te kijken en in de geschiedenis van hun beider partijen de geestverwantschap te onderkennen. Dat droeg in belangrijke mate bij aan het voortijdig stranden van de coalitie van CDA, PVDA en ChristenUnie. Na de val van het kabinet klaagde vicepremier André Rouvoet (ChristenUnie) dat de premier in het kabinet zich meer had bekommerd om CDA-belangen dan om het collectief van het kabinet. ‘Uiteindelijk komt Jan Peter altijd weer bij het standpunt van het CDA uit,’ aldus Rouvoet. ‘Hij is een man met een missie, maar wel zijn éígen missie.’¹²³ PVDA’er Ronald Plasterk, minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap: ‘Balkenende is nooit echt ónze voorzitter geworden. Ik bedoel dus: van het hele kabinet. Hij bleef voor de volle honderd procent een CDA-man.’¹²⁴

De fractieleider van de ChristenUnie, Arie Slob, zei achteraf: ‘Ik was niet onder de indruk van Jan Peters kwaliteiten als teambuilder. Ik heb me erover verbaasd dat hij soms maandenlang niets van zich liet horen.’ Dat droeg er volgens Slob mede toe bij dat de kwestie over de verlenging van de Nederlandse militaire missie in Uruzgan op een kabinetscrisis uitliep, los van de zware verantwoordelijkheid die de PVDA daarvoor droeg. Slob: ‘Je kon op lichtjaren afstand zien aankomen dat Uruzgan een struikelblok zou worden. Verhagen had op verlenging van de missie gezinspeeld. Bos liet zich daarover in geharnaste taal uit. We zijn met de drie fractievoorzitters naar het Catshuis toegegaan. Met de boodschap: we moeten elkaar zien te vinden, dit conflict moet worden gepacificeerd. Balkenende zei: ik ben ermee bezig, ik zal het naar jullie terugkoppelen. Niets meer van gehoord. Zo kon Verhagen maandenlang zijn gang gaan.’¹²⁵

Ook door dit onvermogen van Balkenende zich te ontwikkelen tot de bindende factor in zijn kabinetten, de bovenpartijdige voorzitter die ieder zijn deel geeft en zo vertrouwen wekt, is hij als premier nooit tot een ‘baken van rust’ uitgroeid. Met zijn benadering droeg Balkenende ertoe bij dat het premierschap meer dan ooit een partijpolitieke functie is geworden, in plaats van het onpartijdig voorzitterschap van de ministerraad. Volgens de vicepresident van de Raad van State, Herman Tjeenk Willink, is die tendens in belangrijke mate debet aan het instabieler

worden van de Nederlandse democratie. Als informateur in de kabinetsformatie van 2010 adviseerde hij partijleiders dan ook voortaan buiten het kabinet te blijven, tenzij bij gemotiveerde uitzondering: 'Landsbelang staat boven partijbelang.'¹²⁶

VVD-leider Frits Bolkestein zei in 1995 eveneens dat de combinatie van partijleider en premier in één persoon onwenselijk is. 'Die combinatie van functies is als de Indiase banyanboom, een giftige boom waaronder niks groeit.'¹²⁷ Naast zijn grote verdiensten als premier, partijleider en ideoloog, heeft Balkenende óók het verstikkende effect van de banyanboom in het CDA teweeggebracht. In de partijleiding groeide de neiging iedereen in het gelid van de eerste man te zetten. Daardoor raakten de *checks and balances* in de partij ontregeld, net als ten tijde van Lubbers. Ook ideologisch raakte het CDA weer vervlakt. Opnieuw doorgedrongen tot het Torentje, vertelde de christendemocratie een politiek verhaal met veel gepalaver over middelen, zoals de hypotheekrenteaftrek of de WAO, en weinig woorden over het doel of onderliggende waarden en ideeën.

Slot: het CDA en de kabinetsformatie van 2010

Niettemin heeft de christendemocratie dat verhaal over haar onderliggende waarden en ideeën nog altijd tot haar beschikking. Daarom hoeft de grote nederlaag in het jubileumjaar 2010 het CDA niet fataal te worden. Op momenten die ertoe doen, blijkt de christendemocratische ideologie als remmende of corrigerende factor te kunnen fungeren op het machtsstreven dat het CDA in de genen zit.¹²⁸

Dat was het geval in de formatie van 2010. Verhagen, na de verkiezingen van 9 juni gekozen tot fractieleider, bleek toen niet ongestraft besprekingen met Wilders te kunnen voeren over gedoogsteun aan een minderheidskabinet van CDA en VVD. 'Het CDA hecht aan vaste waarden,' zei Verhagen op een spotprent van tekenaar Tom (*Trouw* en *Gemeenschappelijke Persdienst*). In het volgende tekstballonnetje vervolgde de fractieleider: 'Namelijk macht en ministersposten.' Ontegenzeggelijk leverde Verhagen uit machtspolitiek oogpunt een prestatie, door zich met een fractie van niet meer dan 21 Kamerleden aanmerkelijke invloed aan de formatietafel te verwerven. In het kabinet-Rutte zou het CDA de helft van de twaalf ministersposten krijgen, onevenredig veel ten opzichte van het zeteltal in de Tweede Kamer. Ondanks dat vooruitzicht op behoud van regeermacht manifesteerden zich gaandeweg de formatie sterke tegenkrachten in de partijgelederen. De opposenten van de onderhandelingen met de PVV vonden in hun partij in toenemende mate gehoor voor de kritiek dat christendemocraten op grond van hun gedachtegoed geen samenwerking moesten overwegen met een groepering die van schofferen haar politieke stijl had gemaakt, inperking van de godsdienstvrijheid nastreefde en de moslims in Nederland feitelijk tot tweederangsburgers wilde degraderen.

Verhagen, bijgestaan door interim-partijvoorzitter Henk Bleker, leek de spankracht van de partij al te zwaar te beproeven. Partijcoryfee Wijffels getuigde van de verscheurende spanning die de keuze voor een politiek verbond met de PVV in

het CDA veroorzaakte, met zijn kritiek dat de partijtop alles en iedereen die het beoogde kabinet in de weg stond ‘met grote klappen’ opzij schoof.¹²⁹ De crisis in de partij escaleerde toen Klink als medeonderhandelaar aan de formatietafel afhaakte en hij twee andere fractieleden, Ab Koppejan en Kathleen Ferrier, aan zijn zijde bleek te hebben. Klink schreef dat hij gedurende de gesprekken tot de conclusie was gekomen dat regeringssamenwerking met de PVV voor het CDA ‘geen begaanbare weg’ was: ‘Voortdurend zal de partij worden uitgedaagd op haar christelijke grondslag en democratische motieven.’ Van Wilders verwachtte hij geen enkele matiging: ‘Voluit zou hij gaan. Op zijn eigen manier. Op zijn PVV’s. Voluit op het orgel. De bekende retoriek, zoals weergegeven in het verkiezingsprogramma, zal ons niet bespaard blijven, integendeel.’ Klink schreef hoe Wilders zijn gedoogsteun aan een coalitie van CDA en VVD als het begin van de victorie aan zijn kiezers zou presenteren: ‘De opmars van de PVV is dankzij het akkoord begonnen. De de-islamisering is aangebroken, hier en nu.’¹³⁰

Klink, in juni net gekozen als Tweede Kamerlid en vóór zijn afhaken als onderhandelaar de belangrijkste kandidaat voor het fractievoorzitterschap, gaf zijn Kamerzetel op en verliet de politiek. De weerstand tegen samenwerking met de PVV was daarmee in het CDA niet verdwenen. In de finale stemming op het partijcongres dat over de formatie moest oordelen, op 2 oktober 2010 in een bomvolle Rijnhal in Arnhem, bleek 32 procent van de aanwezige leden zich aan de zijde van Klink te scharen met een ‘nee’ tegen het ontwerpreger- en gedoogakkoord. Tot de tegenstemmers behoorden de oud-premiers Piet de Jong, Lubbers en Van Agt, de voormalige Tweede Kamerfractievoorzitters Andriessen en Aantjes, de vertrekkende minister Hirsch Ballin en oudgediende Hanny van Leeuwen. ‘Ik zeg met hart en ziel: doe het niet. Onze roeping is om eenheid en wederzijds respect te brengen, wij waren altijd een bindende kracht in de samenleving. Wilders wil het tegenovergestelde zijn,’ zei Hirsch Ballin daags voor het congres in een vraaggesprek. ‘Terugkijkend zie je – het is een diep droevige constatering – een proces van gewenning aan de negatieve, kwetsende manier waarop Wilders spreekt over één miljoen van ons. Dat is te veel salonfähig gemaakt. Dat baart mij de meeste zorg. Die voortschrijdende gewenning aan valse tegenstellingen. Nu ook met medewerking van het CDA.’¹³¹ Een week later passeerde de dag waarop het CDA dertig jaar bestond, 10 oktober, geruisloos, zonder feestelijk vertoon. De partij was niet in de stemming voor een viering van het jubileum.

In de kabinetsformatie van 2010 bleek de ideologische grondslag van het CDA al met al zowel een beperkende factor als een kracht te zijn. De beperkende factor was dat de partij door de onderliggende waarden en rechtsstatelijke denkbeelden van het christendemocratisch discours minder opportunistisch dan een *Sammel-partei* als de PVV de macht kon najagen. Tegelijkertijd was dit vertoog een kracht, voor zover het fungeerde als een corrigerend mechanisme op de eigen machtsaspiraties. Tijdens de formatie bleek bovendien dat de ledenorganisatie van het CDA nog altijd een controlerende functie kon uitoefenen. Verhagen had, anders dan Wilders, in de formatiebesprekingen niet de ruimte om zomaar zijn gang te

gaan en moest rekening houden met de gevoeligheden en weerstanden in de partij. In alle jaren van eenheidsdrang onder Balkenende en de zijnen bleek de partij als corrigerend mechanisme toch niet doodgebloed. Dankzij de steun van een op de drie leden voelden Koppejan en Ferrier zich gelegitimeerd om hun weerzin tegen het verbond met de PVV te blijven verwoorden. Zij besloten na het congres de komst van het kabinet-Rutte weliswaar niet te blokkeren, om recht te doen aan de meerderheidswil van de CDA-leden, maar zowel de Kamerfractie als de CDA-ministers zullen in hun politiek handelen en spreken rekening moeten houden met de grote minderheid die het duo in de partij representeert.

Tijdens zijn korte fractieleiderschap noemde Heerma de CDA-leden 'ons goud'.¹³² Het congres in Arnhem was, zo luidden na afloop alom de commentaren, een demonstratie van levendige partijdemocratie. De betekenis van de openlijke afweging van de voor- en tegenargumenten was dat het CDA daarmee het politiek bewustzijn over de risico's van samenwerking met Wilders verdiepte. Een ideologische ondergrond en een fungerende ledenorganisatie zijn twee kenmerkende eigenschappen van een volkspartij. In het verhaal dat in deze bijdrage is verteld over de dertigjarige geschiedenis van het CDA, hebben zij op cruciale momenten hun rol vervuld.